

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

Odraz morové epidemie ve středověké společnosti

Denisa Maňasová

Plzeň 2013

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra historických věd

Studijní program Historické vědy

Studijní obor Obecné dějiny

Bakalářská práce

Odras morové epidemie ve středověké společnosti

Denisa Maňasová

Vedoucí práce:

PhDr. Drahomír Suchánek, PhD.

Katedra historických věd

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2013

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2013

.....

Obsah

1. Úvod.....	1
2. Obecné informace o moru.....	5
2.1. Šíření moru.....	5
2.2. Mor jako nemoc	9
3. Odras moru ve středověké společnosti	12
3.1. Kontext doby.....	12
3.2. Sociálně-kulturní aspekty.....	16
3.2.1. Situace židovské komunity v Evropě.....	22
3.3. Nábožensko-morální aspekty	26
3.3.1. Flagelantské hnutí	31
3.4. Hospodářsko-ekonomické aspekty.....	34
3.4.1. Zisky a „pozitiva“	35
3.4.2. Negativní dopady na města.....	36
3.4.3. Venkov.....	39
4. Závěr	44
5. Seznam použité literatury a pramenů.....	48
6. Resumé.....	51

1. Úvod

Epidemie Černé smrti je morová nákaza způsobená bakterií *Yersinia pestis*, jejíž virulence mutuje do tří základních forem: dýmějové, plicní a septické. První zmínka o epidemii moru je lokalizována v Asii, odtud se prostřednictvím obchodních cest a tažení tatarských vojsk dostala na Krym, kde její první výskyt datujeme k roku 1347. Z této oblasti se nákaza rozšířila lodní dopravou na Apeninský poloostrov, ze kterého postupovala do celé Evropy. Epidemie utichla v letech 1351 a 1352, kdy definitivně vymizela v prostoru Ruska. Během pustošivého šíření této nemoci se v Evropě udály mnohé změny, dosavadní řády byly zbořeny, jednotlivé země se výrazně proměnily a mortalita obyvatelstva narůstala do vysokých čísel. Mnohé změny probíhaly jak v době přímého působení epidemie, tak po jejím odeznění v 50. letech. Druhá polovina 14. století je poznamenána dalšími epidemiemi moru, které ovšem neměly tak plošný a agresivní charakter, jako tomu bylo u první středověké morové epidemie. Přesto napomáhaly dalším změnám, kterými si kontinent v této době prošel.

Tématem bakalářské práce jsou dopady morových epidemií ve 14. století na středověkou společnost se speciálním zaměřením na epidemii Černé smrti a změny, jež způsobila v sociální, kulturní, náboženské, morální i hospodářské oblasti. Téma jsem si zvolila, jelikož jsem nabyla dojmu, že tato významná středověká událost není příliš zastoupena v české odborné literární tvorbě a v naší zemi nepatří k příliš populárním tématům. Jedním z mála historiků, který se v naší zemi zaměřil na morovou tematiku je Eduard Wondrák, který zpracoval morové téma v českých zemích napříč stoletími. Malý zájem v České republice je pravděpodobně způsoben faktem, že epidemie moru ve 14. století se českým zemím relativně vyhnula a ušetřila je více než zbytek Evropy. Například v Německu je morová tematika mezi historiky oblíbeným a často zmiňovaným tématem. Mezi významné německé autory patří Klaus Bergdolt či Norbert Ohler. Mnohá odborná literární produkce týkající se středověkého moru se vymezuje především popisem a vysvětlením pojmu morové epidemie. Zajímá se, odkud pocházel, kam se rozšířil a jakým způsobem jej zaznamenali doboví kronikáři. V neposlední řadě jsou velmi často zmiňována populární témata, mezi něž patří židovské pogromy či flagelantská procesí. Často jsou opomíjeny konkrétní dopady moru na středověkou společnost, které můžeme spatřovat ve všech oblastech lidského života. Nejmarkantnější změny byly zaznamenány v oblasti hospodářství a mnozí autoři je pravděpodobně považují i za nejdůležitější, jelikož se jim věnují více než ostatním

a opomíjejí dopad moru na další společenské struktury, mezi něž patří sociální změny, proměna lidské kultury i morálky či náboženská destabilizace. Ve své práci bych tyto specifické projevy epidemie chtěla zaznamenat.

Cílem práce je představit středověkou morovou epidemii z hlediska dopadů na evropskou společnost pohledem biomedicíny, což obnáší popis jednotlivých druhů morové nákazy, způsobu jejího šíření a metod středověké lékařské práce. První popisná část zhodnocuje Černou smrt ze všech možných úhlů: odkud pocházela, kam se rozšířila, nebo podmínky, za kterých se šířila. Následně shrnuje, v jakém stavu se nacházela Evropa ještě před vypuknutím epidemie Černé smrti. Dále objasňuje problémy, se kterými se potýkaly jednotlivé země – klimatické změny, hladomory, nepokoje a války – neboť se jejich vliv později projeví na šíření a následcích Černé smrti. U vybraných vrstev společnosti popisují situaci, do níž se v době epidemie dostaly a jakým způsobem se s ní vypořádaly, jaké konkrétní změny se udály. Za zajímavé považují mapování přístupu rodinných příslušníků k nemocným členům rodiny, změny ve vzorcích chování, které gradovaly do extrémů a obecné stanovisko ke smrti. Velmi podstatný je způsob jednání duchovních, u kterých se střetává jejich lidskost se zodpovědností k lidem, kterým by měli zajistit církevní služby. V rámci analýzy nábožensko-morálních aspektů představují flagelantské hnutí, které se v době Černé smrti rozrostlo do značných rozměrů, důvody jeho rozšíření a jeho kladný i záporný vliv na společnost. V práci také zohledňují ekonomické důsledky, hospodářské proměny a rozdílnost města a venkova či jejich vzájemné ovlivňování a dopady, které z toho pro hospodářství vplynuly. Celkově by práce měla vystihovat vliv morových epidemií na život jednotlivých skupin obyvatel s důrazem na změnu společenských poměrů a na přeskupení hodnot v době po skončení epidemie.

Práce je rozdělena do dvou hlavních kapitol. První z nich se zaměřuje na představení obecných informací o morové nákaze, bez nichž by následné podrobné informace nedávaly smysl. Dále je rozdělena do dvou podkapitol. První je zaměřena na rozšíření a původ morové nákazy jak ze světového, tak z evropského hlediska. Dokládá nezvyklou úmrtnost v případě některých jedinců z královských rodin a také jsou uvedeny okolnosti, na kterých byla závislá rychlost šíření nákazy. Na závěr je zmíněna datace dalších epidemií moru, jež propukaly ve druhé polovině 14. století. Druhá podkapitola se zaměřuje na biomedicínské souvislosti. Seznamuje nás s bakterií *Yersinia pestis*, formami moru, radami dobové medicíny a postupy lékařů. Nakonec jsou uvedena opatření, která byla doporučována jako preventivní.

Druhá kapitola se skládá ze čtyř podkapitol. První s názvem Aspekty doby slouží jako úvod pro pochopení evropské situace, v níž se ocitáme před i během morové epidemie. Druhá podkapitola Sociálně-kulturní aspekty se zaměřuje na změny, jež se promítly v sociální sféře života. Jedná se především o změny ve městech a na univerzitách. Je zmíněna situace v rodinách, jež byla ovlivněna vysokou mortalitou, která se také promítla do přesunů majetků na základě pozůstalostí. Zvláštní část je věnována situaci evropské židovské komunity. Třetí podkapitola nese název Nábožensko-morální aspekty a je zaměřena na změny psychiky a morálnosti vyvolané morovou nákazou a pozici duchovních v takto složité době. Stejně jako předchozí podkapitola obsahuje samostatnou část, ve které je nastíněna aktivita flagelantského hnutí. Poslední čtvrtá podkapitola nazývaná Hospodářsko-kulturní aspekty je členěna do dalších třech částí, které nás seznamují s pozitivy a negativy v ekonomické sféře a rozdílností měst a venkova.

Jako zdroj informací jsem využila odborné texty a knihy v českém a anglickém jazyce. Měla jsem možnost pracovat i s prameny, ze kterých mě nejvíce oslovil „*Dekameron*“ od Boccaccia. Ve svém úvodu přináší svědectví o moru ve Florencii. Popisuje reakce lidí na zvýšenou úmrtnost, změnu pohřebního ceremoniálu či čtyři skupiny lidí rozdělené na základě jejich chování. Celý jeho popis morové epidemie je velmi přínosný k pochopení středověké mentality a způsobu uvažování v tak složité a zmatené době. Jeho poznatky o vzorcích chování lidí lze dobře aplikovat i na jiná evropská města.

Jednou z nejlepších knih oblasti sekundární literatury byla publikace „*Černá smrt v Evropě*“ od Klause Bergdolta. Celá kniha je velmi komplexní a zabývá se morem z různých úhlů. Je popisná, ale i analyzující. Využila jsem z ní informace o antickém moru, údaje o původu epidemie Černé smrti i jejím následném šíření do Evropy. Značná část knihy pohlíží na mor v kontextu jednotlivých evropských zemí a dokládá jej mnoha dobovými svědectvími, a to nejčastěji z kronik a v případě Florencie čerpá především z Boccacciova Dekameronu. Velmi jsem ocenila množství citací z dobové literatury. Neopomínají ani populární témata postavení Židů a procesí flagelantů v dobách moru, která jsou obsáhle a přehledně zpracována. Příliš se nezabývá biomedicínskou stránkou epidemie, upřednostňuje problematiku podmínek, za jakých se mor šířil a také rozsáhle vypovídá o přístupech dobové medicíny a lékařů, což mi bylo přínosem.

Knihu „*Po stopách moru: Černá smrt a svět, který zrodila*“ od Normana F. Cantora jsem taktéž mnohokrát využila. Autor neposkytuje tak ucelený přehled

o moru, jako je tomu v případě předchozí knihy, ale naopak vyniká v detailnosti některých informací. Příkladem může být dění v Bordeaux, které jsem využila v kapitole zaměřující se na ekonomickou situaci. Podrobně líčí i postavení chudých, bohatých či papeže v době epidemie. Použila jsem část vysvětlující souvislosti moru s hlodavci a obecné medicínské informace. Za jednu z nejlepších považuji kapitolu o Židech, ve které je uvedeno mnoho konkrétních příkladů, a část rozebírající anglické právo.

Knihy Norberta Ohlera „*Umírání a smrt ve středověku*“ není dílo cílené přímo na mor, ale i tak je jeho velkou součástí. Její stěžejní část se zaměřuje na smrt samotnou, ceremonie a místa pohřbů, přístupy lidí ke smrti, předčasnou i násilnou smrt. Část knihy věnující se Černé smrti se zabývá preventivními opatřeními, únikem k rozkoším nebo naopak k askezi, úpadkem společenského řádu a v neposlední řadě Židy či flagelantským hnutím. Za nejpřínosnější část knihy považuji seznámení s rituálem, který provázel umírajícího a mrtvého ve středověku a měl velký společenský význam. Kniha je charakteristická velkým množstvím krátkých kapitol zaměřujících se na konkrétní tematiku.

Dílo Philipa Zieglera „*The Black Death*“ zaznamenává morovou epidemii v různých oblastech Evropy. Mnoho informací jsem načerpala z kapitol o moru na středověkém venkově a v italských městech. Nejvíce jsem využila informace o flagelantském hnutí, které podrobně popisuje a přináší zprávy, které jiní autoři opomíjejí. Uvádí příklady o početných flagelantských procesích a hovoří o problematice s tím spojené, která vyústila papežským zásahem.

Robert S. Gottfried napsal knihu „*The Black Death: natural and human disaster in medieval Europe*“, v níž mě zaujaly zprávy o změně platového ohodnocení dělníků v Anglii a celkovém zlepšení životních podmínek venkovanů. Rozsáhle hovoří o přírodních změnách na venkově, především o opětovném zalesňování, konci přetěžování půdy a celkové revitalizaci venkova. V neposlední řadě se věnuje úpadku významu církve a výraznému nárůstu důležitosti pohřbů po odeznění epidemie.

Knihu „*The Black Death*“ od Rosemary Horrox jsem nejvíce použila v podkapitolách o Židech a flagelantech. V obou případech uvádí velmi konkrétní informace. V případě Židů hovoří o jejich pronásledování a následném upalování, které dokládá různými příklady, především z oblasti Německa. Do kapitoly o flagelantech jsem zakomponovala část o jejich historii. Kniha se opírá o nashromážděné dobové dokumenty a svědectví středověkých kronik.

2. Obecné informace o moru

Mor je smrtelné bakteriální onemocnění, jehož sílu Evropa nejsilněji pocítila v polovině 14. století. Promítl se do sociálního, kulturního, morálního a hospodářsko-ekonomického dění. Mnozí autoři zastávají názor, že byl významným faktorem, který přispěl k přechodu evropské společnosti z doby středověké do následující novověké éry. Je pravděpodobné, že středověký mor nebyl prvním prokazatelným morem v Evropě, přesto s tímto tvrzením mnozí autoři nesouhlasí. Antické prameny hovoří o šíření dýmějového moru nejspíše pocházejícího ze střední Afriky, dle jiných pramenů ze střední Asie.¹ Obecně je označován jako Justiniánův mor. V roce 541 se objevil v egyptském přístavu Pulasium.² V zimě 543 zasáhl Dalmácii, Itálii a Španělsko.³ Významně se rozšířil hlavně ve středomořských přístavech. Opakovaně v některých lokalitách propukal do roku 750, poté ustal.⁴ Teprve až po 600 letech se do Evropy vrátil v podobě obrovské morové rány. Informace o původu tohoto moru jsou velmi nepřesné a diskutabilní. Konkrétnější zprávy se nám dostávají v případě jeho postupného šíření z Asie do Evropy a o jeho postupu kontinentální i ostrovní Evropou. Nositelem většiny informací o šíření morové nákazy jsou především kroniky. Přináší také zprávy o počtu mrtvých. Ty jsou ovšem často zkreslené, jelikož doboví kronikáři šokováni drtivostí moru měli sklony k dramatizování a zveličování reality. Také se často zaměřovali na populární témata, mezi která patří popis a síla flagelantských procesí či židovských pogromů, což mělo za následek opomíjení samotného moru. Velmi lidský pohled na dopady epidemie zachytil Giovanni Boccaccio ve svém „*Dekameronu*“, při jehož psaní se inspiroval osobní zkušeností s nákazou ve Florencii.⁵ Mezi další „morové“ autory patří Francesco Petrarca se svým dílem „*Zpěvník*“⁶ a Geoffrey Chaucer s „*Canterburskými povídkami*“.⁷

2.1. Šíření moru

Ohnisko, ze kterého se do světa šířila morová nákaza, není zcela zřejmé, stejně tak ani příčina jejího vzniku. Usuzuje se, že mor pochází z oblasti Asie. V první

¹ LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude. *Encyklopedie středověku*, Praha, Vyšehrad, 2008, s. 496.

² Tamtéž, s. 496.

³ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, Praha, Vyšehrad, 2002, s. 14.

⁴ Tamtéž, s. 14.

⁵ BOCCACCIO, Giovanni. *Dekameron*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1959.

⁶ PETRARCA, Francesco. *Zpěvník*, Praha, Československý spisovatel, 1979.

⁷ CHAUCER, Geoffrey. *Canterburské povídky*, Praha, Academia, 2010.

polovině 14. století postihly Čínu klimatické katastrofy, především zemětřesení a následné záplavy, v nichž mnoho historiků spatřuje první impulz k vypuknutí morové epidemie. Zajímavým objevem jsou vykopávky u jezera Balchaš ve Střední Asii, kde byla v křesťanských katakombách zjištěna nadměrně vysoká úmrtnost odpovídající právě období první poloviny 14. století. Tuto oblast ovládali Mongolové, kteří mohli případnou nemoc rozšířit do Číny a Indie. Jejich pohyb po Asii se zvýšil pravděpodobně kvůli drsným klimatickým podmínkám. Zatímco Evropa procházela vlhčím cyklem, ve Střední Asii převládaly teplejší a sušší poměry, kvůli kterým museli Mongolové pátrat po travnatých pastvinách.⁸ Evropě se stal osudným aktivní pohyb obchodníků po Hedvábné cestě a také tatarské vojsko. Tito dva činitelé rozšířili nákazu až k branám Evropy.

Prvním evropským územím, na kterém se setkáváme s morem, byla Kaffa na Krymu (dnešní Feodosie), kde nákaza vypukla v roce 1347. Toto místo zastávalo úlohu důležitého obchodního spojníku pro janovské obchodníky, kteří zde zprostředkovali obchod italského zboží s Tatary, Rusy a asijskými národy. Kaffa byla od roku 1346 obléhána Tatary, jejichž vojsko vedl chán Džanikeba. Dochovala se dvě interpretačně odlišná svědectví o moru na Krymu a tatarském obléhání: „*Podle většiny diachronických popisů byla krymská přístavní města [...] tak těžce postižena morovou nákazou, že v případě obležení nepřátelskou armádou shazovali měšťané těla obětí epidemie z hradeb mezi obléhatele – jakési primitivní střely s biologickou náplní. Je ovšem nejisté, zda oběti moru mohou být po smrti zdrojem nákazy.*“⁹ Události při obléhání jsou interpretovány i zcela opačným způsobem: „*Když si bojem a morem oslabení Tataři zděšeně a naprosto zmateně uvědomili, že je jich stále méně, a zjistili, že jsou bez jakékoli naděje na záchranu vydáni smrti napospas, uvázali mrtvolky k prakům a vystřelovali je do města Kaffy, aby v něm všichni pomřeli na strašlivý mor.*“¹⁰ Janovští obchodníci prchající roku 1347 z tohoto obchodního centra si přivezli mor do své domoviny, jelikož se na palubu jejich lodí dostali šířitelé morové epidemie, nakažené krysy.¹¹

Ve svých počátcích mor zachvátil jih Apeninského poloostrova, ale do konce roku 1348 se epidemie rozšířila po celém poloostrově, přes Piacenzu se dostala na

⁸ FAGAN, Brian M. *Malá doba ledová: jak klima formovalo dějiny v letech 1300–1850*, Praha, Academia, 2007, s. 116.

⁹ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru – černá smrt a svět, který zrodila*, Praha, BB/art, 2001, s. 21.

¹⁰ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 31.

¹¹ BYRNE, Joseph P. *The Black Death*, Westport, Greenwood Publishing Group, 2004, s. 27–28.

obchodní cesty Pádské nížiny, odkud pokračovala směrem na severozápad Evropy. Roku 1347 se mor dostal do Spalata (Split) a Sebenika (Šibenik) a dalších pobřežních měst v oblasti Dalmácie. Do Francie vstoupil skrze Marseille téhož roku z janovské obchodní lodi. Tvrdě postihl sídlo papežské kurie Avignon. Na Pyrenejský poloostrov mor pronikl roku 1348 z jihu země a to z přístavišť, kde kotvily italské a marseilleské lodě. V roce 1348 se dostal na rakouské území skrze Benátsko a Furlensko. Následujícího roku se nemoc objevila i ve Vídni.¹² Zajímavé je, že z velkých měst říše zůstala ušetřena města Norimberk, Würzburg, Praha a další mnohá místa v Čechách a ve Slezsku. Přestože většině území českých zemí se mor vyhnul, Brno jím bylo roku 1350 velmi vážně poznamenáno. Ze severního Německa se mor šířil do oblasti Skandinávie především přes hanzovní města. Tyto oblasti byly zasaženy koncem roku 1349 a hlavně roku následujícího. Skandinávii nehrozilo nebezpečí jen z jihu, ale i z Anglie. Jednou z cest moru do Anglie se stalo Calais, které Angličané okupovali a mor zde vypukl už v roce 1348. Další cestu představovalo obchodní spojení s Gaskoňskem a severoanglickými přístavy. Poslední oblastí, kterou morová epidemie zasáhla a kde také roku 1352 vymizela, bylo území Ruska.¹³

Zajímavé morové svědectví se dochovalo z Avignonu, ve kterém Guy de Chauliac, lékař papeže Klementa VI., popsal příznaky moru z medicínské i sociální stránky.¹⁴ Nechával pitvat těla zesnulých, aby odhalil příčinu morové nákazy. Byly zavedeny tzv. přímluvné bohoslužby a konala se procesí vyvolávající velký ohlas a zároveň nechtěné nadšení nevhodné pro dobu s tak početnými úmrtími, proto tento způsob pokání papež brzy zakázal. Klement VI. je příkladem jedince, který se morem nakazil a zdárně jej přežil. Král Alfons XI. Kastilský takové štěstí neměl a na mor v roce 1350 zemřel. Jeho úmrtí je velkým specifikem, protože byl jediným evropským panovníkem zesnulým na toto onemocnění. V Kastilii zemřela také aragonská královna Leonora, její dcera Marie a jedna neteř.¹⁵ Smrt zde zastihla i dceru anglického krále Eduarda III. Janu, která sem odcestovala za svým budoucím manželem Pedrem I. Krutým. Takto vysoká úmrtnost v královských kruzích nebyla obvyklá.

¹² Pochází odsud pověst o morové panně. Údajně se podobala modrému plameni, létala a byla spatřována, jak vychází z úst zemřelého.

¹³ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 31–81.

¹⁴ BENEDICTOW, Ole J. *The Black Death 1344–1353 The Complete History*, Woodbridge, The Boydell Press, 2004, s. 97.

¹⁵ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 62.

Nákaza se dokázala šířit rychlostí 30–130 km za měsíc.¹⁶ Propukala především v oblastech, jimiž procházely obchodní stezky, ve velkých městech a přístavech. Ve Francii se mor šířil nejrychleji, jelikož byla nejlidnatější ze všech zemí Evropy.¹⁷ Na šíření moru mělo vliv nejen zalidnění a rozložení obchodních sítí, ale i poloha jednotlivých oblastí. Výzkumy prokázaly, že se mor v severských oblastech šířil mnohem pomaleji a řidčeji, než tomu bylo na jihu Evropy. Důvodem byl zimní spánek blechy, ke kterému se ubírá, pokud teplota klesne pod 10 °C.¹⁸ V severní Evropě působily i další faktory. Především menší hustota zalidnění a zkušenosti s morem, díky nimž mohla některá města uskutečnit protimorová opatření ještě dříve, než byla nákazou zasažena.¹⁹ Ve středověku probíhala krysí reprodukce po celý rok, z čehož vyplývalo, že poskytovala dostatek mláďat, jež se mohla stát prostředkem šíření epidemie bez ohledu na fázi ročního období. Nicméně zimní spánek blechy zajistil krysím koloniím možnost se přes zimu částečně zbavit nakažení morem, což umožnilo udržet jejich populace dostatečně početné, aby přes léto mohly s velkou intenzitou opět roznášet mor.²⁰ Předpokládá se, že v dobách antického Říma se krysa vyskytovala v hojném počtu ve středozezemních přístavech i na venkově. Ovšem ve 14. století nebyla tak hojně rozšířena a její populace byla relativně malá. V této době se krysa vyskytovala pouze v některých středomořských přístavech, kde se nezdržovala ve velkých koloniích, jelikož středověká přístavní města byla menší, než ta z doby Antiky. Prostřednictvím lodní dopravy se krysy rozšířily i do oblastí, kde jejich kolonie nebyly zastoupeny.²¹

První středověká epidemie moru nazývaná se „Černá smrt“ zasáhla celou Evropu v letech 1347–1351. Po zbytek 14. století se mor v Evropě s pravidelností opakoval. Nepostihl už ovšem Evropu jako celek a vyznačoval se jen regionálními výskyty. Následky těchto drobnějších epidemií nebyly už tak drastické, jako tomu bylo za Černé smrti. Akademická obec se přiklání k názoru, že během epidemie Černé smrti vymřela třetina obyvatel Evropy, ale například Robert Gottfried ve své knize uvádí ještě větší rozptyl. Podle jeho tvrzení v průběhu let 1347–1351 zemřelo 25–50 % evropského obyvatelstva.²² Nejdříve po odeznění Černé smrti se mor opět vyskytl v roce 1359

¹⁶ LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude. *Encyklopedie středověku*, s. 496.

¹⁷ BENEDICTOW, Ole J. *The Black Death, 1344–1353*, s. 97.

¹⁸ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 17.

¹⁹ Jednalo se hlavně o omezení obchodu a uzavírání městských bran cizincům a žebrákům.

²⁰ DAVIS, David E. The Scarcity of Rats and the Black Death: An Ecological History, *The Journal of Interdisciplinary History* 66 (1986), č. 4, s. 459.

²¹ Tamtéž, s. 458.

²² GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, New York, The Tree Press, 1983, s. 13.

v Belgii a v Alsasku. V letech 1360–1361 zabíjel v Anglii a Francii. Do Anglie se vrací v roce 1369 a odtud se dostává do Francie, kterou postihl v letech 1370–1376. Itálie byla také zasažena opakujícími se výskyty moru. Po epidemii Černé smrti ji další mor postihl roku 1363, následoval rok 1374, 1383 a na sklonku století se objevilo již páté opakování v roce 1389. Čtrnácté století z hlediska výskytu nemocí bylo pro Evropu likvidační, ale tím přival epidemii nekončil. S velkou četností přetrvávaly až do počátku 16. století. Poté jejich intenzita zeslábla, ale mor přesto nevymizel a objevoval se i v dalších stoletích.²³

2.2. Mor jako nemoc

Mor je infekční onemocnění, které způsobuje bakterie *Yersinia pestis*. Název nese po švýcarském lékaři Alexandru Yersinovi, který ji objevil roku 1894 během epidemie v Hongkongu.²⁴ Tento přelomový objev vedl k dalšímu; vědci našli způsob léčby moru, antibiotika, což svědčí o tom, že účinná léčba morové epidemie byla možná až 20. století a dřívější lékaři, především ti středověcí, nebyli schopni efektivně léčit své pacienty v případě morové nákazy. Patogen neboli bakterie moru ke svému šíření ve většině případů potřebuje přenašeče, blechu. Bacil napadne její žaludek a začne se v něm množit. Tím naruší její trávení, znemožňuje jí příjem potravy a ona hladoví. Poté hledá svého hostitele, teplotkrevného živočicha, aby se nasýtla. Typickým středověkým hostitelem byla krysa, později potkan. V Asii se jím stali svišti, syslové, křečci a v Mexiku tuto úlohu zastávaly i veverky. Při kousnutí hostitele přenašečem se patogen moru dostane do těla hostitele a skrze něj se šíří dál, například na člověka. Dále jsou důležité virulence, což je míra poškození lidského organismu, a mutabilita, která udává schopnost patogenu pohybovat se mezi různými živočišnými druhy. Patogen se může rychle měnit, a tak se proti němu hůře vytváří protilátka.²⁵ Virulence moru má tři základní formy: dýmějovou, plicní a septickou. Odlišují se způsobem přenosu bakterie, projevem onemocnění a jeho trváním.

Dýmějový mor je nejméně nebezpečnou formou z těchto tří, ale i přesto je velmi nebezpečný a ve většině případů vede ke smrti. Člověk je nakažen kousnutím přenašeče či jeho hostitele. Někdy se může nakazit i zanesením si infikovaného blešího trusu do

²³ DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století I.*, Praha, Argo, 1997, s. 122.

²⁴ WONDRÁK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*, Praha, Triton, 1999, s. 11.

²⁵ Velkou mírou mutability je v současnosti typická chřipka, která každý rok způsobuje epidemie a má několik různých variant: ptačí chřipka, prasečí chřipka a další, jež se neustále mění a člověk je vůči nim hůře odolný.

otevřené rány na těle. Infekce šířící se tělem napadne lymfatické a mízní uzliny, dojde k jejich zduření a začnou hnisat. Tyto zduřeniny se nazývají dýměje či bubony. Nejčastěji se tvoří v podpaží nebo tříselech a jsou velké 1–10 centimetrů.²⁶ V této fázi nemoci se přidávají horečky, průjmy a zvracení. Infekce se roznáší krevním oběhem po celém těle. U nakaženého se mohou objevit krvavé podlitiny ve formě vyrážky. Záhy na to se dostavuje smrt. Pravděpodobnost úmrtí do dvou týdnů od nakažení je v poměru čtyři ku pěti.²⁷ Přes všechny vědecké poznatky nelze vynášet jednoznačné soudy o dýmějovém moru: „*Současný lékařský výzkum staví nad „kryší dogma“ otazník. Historie této nemoci je sice od počátku spojována s dějinami krys, ale zdá se, že v mnoha epidemiích dýmějového moru byl nositelem, hlavním původcem nákazy, nikoli myši cizopasník, ale lidská blecha, která přecházela z umírajícího na zdravého hostitele.*“²⁸

Plicní mor se šíří jednodušším způsobem než předešlá forma. Jde o kapénkovou infekci, která se přenáší jako rýma. K přenosu stačí jen setkání nakaženého jedince s ostatními lidmi a není potřeba přenašeče ani hostitele. Díky tomu se rozšiřuje mnohem rychleji a efektivněji. V podstatě probíhá jako těžký zápal plic. Výstižně jej definoval Klaus Bergdolt: „*Má inkubační dobu od jednoho do dvou dnů a projevuje se bušivostí srdce, vykašláváním krve, dušností a nakonec udušením, a to obrnou nervů a zničením plicní tkáně. Až na vzácné výjimky vede vždy ke smrti.*“²⁹

Posledním druhem je septický mor, který je nejvzácnější a o to více nebezpečný. Nemoc se šíří jako u dýmějové formy kousnutím hlodavce či blechy, vzácně se může přenést otevřenou ranou na těle či kapénkovou infekcí. Projevuje se akutní otravou krve, která vede ke vnitřnímu i vnějšímu krvácení a téměř k okamžité smrti. Například Boccaccio píše o mladých, zdravých lidech, kteří se ještě ráno těšili zdraví a večer již byli po smrti.

Je zřejmé, že nikdy nevypukla epidemie jen jedné formy moru z jeho tří variant. V případě poloviny 14. století se nemoc nejprve šířila v dýmějové podobě, jejímž sekulárním projevem byl mor plicní.³⁰ Samotná existence dýmějového moru by nezpůsobila tak plošné a dlouhodobé působení epidemie. Dýmějový mor se objevoval nejvíce v létě a na podzim, když byla nejvyšší aktivita krys a blech. Plicní mor naopak

²⁶ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 18.

²⁷ Tamtéž, s. 18.

²⁸ DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století I.*, s. 126.

²⁹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 18.

³⁰ THEILMANN, John – CATE, Frances. A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England, *The Journal of Interdisciplinary History* 37 (2007), č. 3, s. 376.

propukal v zimě, kdy se lidé více stahovali do uzavřených prostor uvnitř budov. V některých oblastech se plicní forma objevila dříve než dýmějová. Příkladem toho byl Avignon, kde se mor objevil v lednu 1348 ve své plicní formě, ale s postupným oteplováním v měsících květnu, červnu a červenci měl tendence se převracet do dýmějové formy.³¹

Medicína pozdního středověku se zakládala na antických autorech Hippokratovi a Galénovi. Ti vycházeli z teorie, že veškeré zdravotní problémy pramení z nerovnováhy čtyř tělních tekutin: krve, hlenu, žluté a červené žluči. Pokud se v lidském těle vyskytuje nadbytek vlhké a teplé krve, přináší to nebezpečí hniloby a právě tato hniloba způsobí mor. Hniloba se měla do těla dostat vzduchem anebo potravou. Neschopnost odpoutání se od Galénovy a Hippokratovy teorie čtyř tělních tekutin zapříčinila nemožnost vědy posunout se dál. Jako prevence se užívalo pouštění žilou k odstranění nadbytku škodlivé krve, či klystýry a dávidla k odstranění zkažené potravy. Preventivní účinek mělo i omývání rukou a těla v roztoku octu a vody. Na královský příkaz bylo roku 1348 vypracováno *Compendium de epidemia*, které lékařská společnost přijala a prezentovala na veřejnosti.³² Ve skutečnosti ale nepřinášelo nic nového a zastíralo fakt, že je medicína bezmocná. Jako nejefektivnější preventivní opatření radilo útěk ze zamořených oblastí. Dále se měla otvírat jen okna na sever a čistit vzduch vonnými látkami. Vyzívalo obyvatelstvo, aby se vyhnulo fyzické námaze i pohlavnímu styku, z důvodu nevdechování ještě většího množství nakaženého vzduchu. Doporučováno bylo i užívání všeléku. Existovalo mnoho návodů na jeho přípravu, ale všechny se shodly v hlavní ingredienci, hadím mase. Tento všelék se v prvé řadě používal jako protijed při uštknutí hadem, ale v době morové epidemie mu byla přičítána i účinná vlastnost k obraně proti nákaze morem. Vycházeli z logiky, že když je všelék vyroben z jedu, je schopen jiné jedy ničit. Dokonce mu přikládali i léčivou složku, co se mravní stránky člověka týče.

Tommaso del Garbo byl autorem *Morového Consilia*, které poskytovalo návod ke vhodné životosprávě. Opíral se o Galéna.³³ Jako ochranu před nákazou doporučoval hřebíček, jehož vůně měla očistné účinky, chléb namočený v octu nebo sladkosti. Ráno se měla místnost vykouřit vonným ohněm. K této činnosti se mohlo použít dubové, jasanové nebo olivovníkové dřevo. Vůni prosycoval i jídla. Doporučoval při vaření

³¹ EMERY, Richard W. The Black Death of 1348 in Perpignan, *Speculum* 42 (1967), č. 4, s. 612.

³² BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 21.

³³ Tamtéž, s. 23.

přidávat silně aromatické koření. Vymezil i vhodné a nevhodné potraviny. Například kuřecí, telecí či skopové maso bylo nezávadné, ale ryby považoval za nebezpečné, jelikož pocházely ze stojatých, bahnitých vod, které podporovaly šíření moru. Podobně uvažoval i u ovoce. To, které bylo hodně sladké a příliš brzy se kazilo, například hrušky, zakázal. V počátcích morové epidemie se v Evropě objevilo velké množství podobných návodů, které byly velmi pilně opisovány a šířeny dále. Někteří autoři zakazovali koupání, jelikož se v teplé vodě otevírají póry v kůži a jsou tak lépe přístupné vzdušné nákaze. Dle Normana Cantora se Evropa v době příchodu morové epidemie ponořila do „páchnoucí éry“, která přetrvala až do 18. století.

3. Odraz moru ve středověké společnosti

3.1. Kontext doby

Evropa 14. století se vyznačovala rozličným ekonomickým vývojem. Drtivá většina evropského obyvatelstva žila na venkově a věnovala se obdělávání půdy a chovu dobytka. Mezi nejčastější domácí zvířata patřila prasata, kozy, krávy, koně, drůbež a především ovce. Vlně jako obchodnímu artiklu se nemohlo nic rovnat. Snad jen poptávka po drahém hedvábí z Neapole a Toskánska rostla výraznějším tempem. Většina dobytka nebyla chována pro trh, ale pro vlastní potřebu. Ačkoli na přelomu století zdroj největšího bohatství spočíval v půdě, začala se rozšiřovat početná menšina zaměřující se na řemeslnictví. Výnosy z prodeje byly mnohem výraznější, než tomu bylo u nespécializovaného zemědělství. Specializace se netýkala jen jedinců. Vznikaly velké oblasti, které přestaly svou výrobou zásobovat jen samy sebe a zaměřily se více na export. Některé části Pyrenejského poloostrova a Anglie byly specifické chovem ovcí, v Pobaltí se rozmáhalo rybaření a v Uhrách se dobývalo stříbro a železná ruda.³⁴ Jelikož zatím neexistovaly kvalitní obchodní cesty na pevnině, většina obchodů se realizovala skrze námořní dopravu. V této době po obchodní stránce nejvíce vynikaly Benátky a jejich rival Janov.³⁵ Janov obklopený horami a Benátky rozložené na bažinatém podloží jsou příkladem měst, která nemohla existovat bez dovážených potravin. Jejich obilnicí se stala Sicílie a jižní Itálie. Velmi důležitým obchodním artiklem ve Středomoří byla vinná réva. Například oblast Bordeaux ve Francii působila

³⁴ HAY, Denis. *Evropa pozdního středověku 1300–1500*, Praha, Vyšehrad, 2010, s. 42.

³⁵ Kvůli postupu seldžuckých Turků v Levantě a s úpadkem Byzance se významné ekonomické centrum Evropy přesunulo z Bosporu do měst v oblasti Benátska, Toskánska a Lombardie.

jako jedno z největších středisek produkce vína. Život zdejšího obyvatelstva závisel na jeho prodeji výměnou za dovážené obilí.

Koncem 13. století se hranice rozšiřování orné půdy v Evropě dostala na svou mez. Dřívější šíření oblastí obdělávané půdy mělo za následek populační růst, který později značil problém. Mnohá půda už nedávala tak vysoký výnos jako v letech předešlých a propukaly hladomory, a to především na začátku 14. století. Krom nárůstu počtu obyvatel měla vliv na zemědělství i změna klimatu. Došlo k ochlazení, zimy se prodlužovaly, léta se ochlazovala a více přšelo, což mělo nepříznivé dopady na oblasti, které nejsou typické zemědělskou činností: kopcovité či vysokohorské oblasti, ve kterých byla neúroda citelnější a hladomory větší, než tomu bylo v úrodnějších regionech. Přesto středověké teplé období zažilo jen málo vyložených extrémů, jež byly posléze typické pro část 14. století, ale především pro 15. a 16. století. Roky velkého hladu 1315 až 1319 jsou považovány za nejdeštivější období mezi léty 1298–1353. Po nich následovala desetiletí počasí, jež se nevymykala průměru.³⁶ Klimatické změny a s tím spojené hladomory poznamenaly celou jednu generaci. Během zmiňované doby obyvatelstvo zesláblo, zejména kvůli nedostatečně výživné stravě, která by odpovídajícím způsobem posílila lidský organismus. Například Francie typická svým venkovským životem, který můžeme uplatnit na velkou část Evropy, se po hladomoru z let 1315–1322 rychle vrátila na předchozí úroveň zalidnění. Avšak v době relativně nízkých výnosů a omezené rozlohy obdělávané půdy dosáhla produkce obilí svého stropu, takže venkovské obyvatelstvo bylo o to zranitelnější vůči neúrodám. V téže době rolníky sužovaly vysoké nájmy a nízké mzdy, ale i tak se počátek 14. století vyznačoval relativní prosperitou.³⁷

V první polovině 14. století se významně rozmohla rolnická povstání. V předešlém století nedocházelo k nepokojům mezi rolníky a majiteli půdy příliš často. Pravděpodobně tomu bylo proto, že v mnohých oblastech rostl výnos z půdy a počet obyvatel se nezvyšoval, což vedlo ke spokojenosti na všech stranách. Po přelomu 13. a 14. století se stav změnil. Došlo ke třem velkým povstáním: ve Flandrech v letech 1323 až 1328, v severní Francii v roce 1358 a k rolnickému povstání v Anglii v roce 1381.³⁸ Hlavní cíl bouří ve Flandrech spočíval ve vzdoru proti feudálním daním a odmítnutí odvodů desátků. Francouzské povstání zapříčinila přítomnost anglických a

³⁶ FAGAN, Brian M. *Malá doba ledová*, s. 114.

³⁷ Tamtéž, s. 115.

³⁸ HAY, Denis. *Evropa pozdního středověku 1300–1500*, s. 42.

francouzských vojsk, která plenila bohatou zemědělskou oblast kolem Paříže. Vzpouře byly spontánním projevem proti pánům, kteří měli nést zodpovědnost za hrůzy války. Anglické nepokoje vyvolali venkovští velmoži, jež se dostali do tíživého ekonomického tlaku, pokoušeli se uplatňovat na sedláky stará práva, bránili jejich volnému pohybu za lepšími mzdami či životními podmínkami, neboť jich byl po poklesu populace nedostatek.³⁹ Anglické povstání taktéž protestovalo proti uvalení řady nepopulárních daní.⁴⁰ Všechny změny první poloviny 14. století mohou vysvětlovat intenzitu, s jakou v Evropě roku 1348 udeřila epidemie moru. Přesto nebyly všechny evropské oblasti nějakým zásadním způsobem v první polovině 14. století poznamenány a oslabeny, jednalo se zejména o země střední Evropy.

Dalším faktorem, který situaci zhoršil, byla Stoletá válka probíhající v letech 1337–1453. Anglie a Francie byla dvě suverénní království s tím, že angličtí králové spravovali léno na jihozápadní části francouzského území.⁴¹ Zásadní zlom nastal v roce 1328, kdy vymřela kapetovská dynastie v přímé mužské linii. O francouzský trůn se se svým nárokem přihlásil Eduard III., vnuk Filipa IV. Sličného z matčiny strany. Nicméně korunu nakonec získal Filip z Valois, Filipův synovec.⁴² Hlavní problém jejich rivality spočíval v oblasti Flander, která byla obchodním centrem, kde obě království usilovala o svou nadvládu. Rok před začátkem Stoleté války dal flanderský hrabě Ludvík I. pozatýkat všechny Angličany v zemi. Ti na událost reagovali zákazem vývozu své vlny do Flander a dovozem tamních výrobků do Anglie. Export vlny pro soukenickou výrobu flanderských komun ustal. Země se začala potýkat s vážnými ekonomickými a sociálními problémy. Následně došlo k lidovému povstání, jehož spojencem se stal anglický král, na což Filip VI. reagoval napadením anglických držav ve Francii, a tím situace vygradovala. Válku lze rozdělit do tří hlavních etap s tím, že poslední fáze skončila vítězstvím Francie a Angličané ztratili téměř všechna svá území s výjimkou přístavu Calais.⁴³

Válkou zasažené země prodělaly zásadní změny v různých oblastech života, zejména v sociální sféře. Konflikt dvou králů přerostl ve válku dvou národů. Ve Francii

³⁹ LAMBERT, Malcolm. *Středověká hereze*, Praha, Argo, 2000, s. 322.

⁴⁰ Na anglickém povstání bylo zajímavé to, že jako první vyjádřili jasný politický program. Domáhali se zrušení nevolnictví, změnu roboty na pacht a především zrušení daně z hlavy.

⁴¹ Tento stav vznikl po roce 1066, kdy svedl normanský vévoda Vilém I. Dobyvatel vítěznou bitvu u Hastingsu s anglickým králem Haroldem II. Godwinsonem. Vilém I. si ponechal své državy ve Francii, jež se staly třaskavou zónou v následujících stoletích a stoletá válka se stala vyvrcholením těchto sporů.

⁴² DRŠKA, Václav – PICKOVÁ, Dana. *Dějiny středověké Evropy*, Praha, Nakladatelství Aleš Skřivan ml., 2004, s. 291.

⁴³ CHURCHILL, Winston S. *Dějiny anglicky mluvících národů*, Praha, Český spisovatel, 1996, s. 309.

posílil nacionalismus a došlo k urychlení transformace z feudální monarchie do centralizovaného státu. Anglie odstranila francouzštinu jako jazyk vládnoucích tříd, jelikož se rozšířily zvěsti o tom, že Francouzi chtěli jejich prostřednictvím zničit samotný anglický jazyk. Obě země trpěly pod vládou nepříliš silných králů vysokými náklady na válku, zvýšením daňového břemena, znehodnocováním oběživa a vzrůstajícími nepokoji na straně obyvatelstva. Francouzský venkov, jež se stal bitevním polem, byl drancován nezvladatelnými skupinami vojáků, kteří jej plenili a uvrhali tak obyvatelstvo do ještě větší bídy. Rolníci houfně opouštěli své usedlosti a uchýlovali se k opevněným místům, nechávající svou půdu neobdělanou. „*Ne nadarmo se v jižní Francii říkalo, že lesy přišly do Francie společně s Angličany*“.⁴⁴ Tíhu celé situace umocnila epidemie dýmějového moru především ve zpustošené Francii. Špatné životní podmínky na venkově usnadňovaly šíření epidemie a posilovaly její sílu. Pohyb armád i obchodní cesty napomáhaly rozšiřování moru do vzdálených zemí i na britské ostrovy.

Pro Francii a Anglii se záležitosti Stoleté války staly stěžejními, ale například na Pyrenejském poloostrově se situace vyvíjela zcela odlišně, jelikož zdejší zájmy směřovaly spíše k vnitrostátním problémům a vnitřní politice, ale přesto se tato oblast do Stoleté války nakonec také zapojila. Za vlády Pedra I. došlo k zásadní změně daňové soustavy, zavedly se nepřímé daně, daně z obchodu a monopolu, pečlivě byla regulována cla, mýta, námořní desátky a podobně. Panovník podporoval městskou iniciativu, vyhlásil nařízení o řemeslnících a zároveň připravil nařízení o prelátech a šlechticích. Jeho politika vyvolala odpor a došlo k občanské válce. Situace se vyřešila zavražděním Pedra, jež spáchal jeho bratr Enrique II.⁴⁵ Oblast Španělska procházela ve druhé polovině 14. století krizí scholastiky, mnozí kazatelé se pokoušeli o nápravu společenského a náboženského života, bylo započato seznamování se s antickým Řeckem, o němž byly do této doby jen nejasné představy. Nyní se dostávaly do Evropy překlady děl antických autorů, čímž se zájem o kulturu začal zesvětšovat a rychle šířit. Ve 14. století narůstaly nepokoje měšťanů, kteří usilovali o větší účast na městské samosprávě. Problém spočíval v tom, že příslušnost k patriciátu se postupně stávala dědičnou a z ní převážně pocházeli i činitelé městské samosprávy.⁴⁶ Do oblasti

⁴⁴ KUDRNA, Jaroslav. *Materiály ke středověkým dějinám: Francie, Španělsko a anglosaská Anglie*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1984, s. 147.

⁴⁵ ARTERA, Antonio U. – CAMPISTOL, Juan R. – ZAMORA, José M. J. – SERRANO, Carlos S. *Dějiny Španělska*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1995, s. 179–180.

⁴⁶ KUDRNA, Jaroslav. *Materiály ke středověkým dějinám*, s. 230.

Španělska politicky zasáhla Stoletá válka, když se snažil anglický král Eduard III. najít spojence na kastilském dvoře krále Alfonse XI., protože chtěl ve válce využít jeho loďstvo. Kastilský král mezitím vyjednával sňatek svého syna nejen s Anglií, ale i s Francií. Nakonec vzniklo spojení Kastilie s Anglií, proti němuž se postavila Francie s Aragonií. Poté, co Enrique II. zavraždil svého bratra, Francie podpořila jeho nástup na kastilský trůn, čímž se Kastilie přidala do francouzského tábora. Po jejím vydařeném zásahu do Stoleté války se kastilská merinová vlna prosadila na evropských trzích na úkor anglické vlny a kastilské loďstvo získalo monopol na přepravu francouzských vín, čímž jejich námořní obchod nabyl velkého významu.⁴⁷

Se začátkem století situaci ve světě rozvířilo přestěhování papežského stolce do Avignonu a následné západní schizma, k němuž došlo v roce 1378, kdy paralelně vládli dva papežové.⁴⁸ Křesťanstvo se rozdělilo do tří částí podle svých hmotných zájmů: skupina nepřátel Francie, do níž patřila Anglie, Navarra, Flandry a část Itálie. Tyto oblasti se postavily na stranu Urbana VI. Druhá byla skupina frankofilská, zastoupená Francií, Kastilií a Skotskem, která podporovala Klementa VII.⁴⁹ Samostatně stála Aragonie, která se rozhodla vyčkat, než se situace vyřeší. Brzy se projevíly politické zájmy a většina latinského křesťanstva se postavila na stranu Klementa VII. Jednalo se o Francii, Portugalsko, Kastilii, Korunu aragonskou a Navarru. Příklon jednotlivých zemí k jednomu či druhému papeži nebyl stálý a v průběhu času se měnil.⁵⁰ Rozštěpení společnosti bylo reakcí na nestálou situaci uvnitř církve a její krizi, která se v době schizmatu projevila naplno.

3.2. Sociálně-kulturní aspekty

Morovou epidemii lze nejlépe sledovat ve městech, jelikož právě tam vyvolala velmi podstatné změny, nastolila nové problémy a položila nové otázky. Města podléhala řádu a systému, který se s šířící se epidemií hroutil. Paralyzována byla mnohá řemesla, jejichž mistři zemřeli, povolání podmíněná vysokoškolským vzděláním, především ta, ve kterých se jedinci vystavovali zvýšenému riziku nákazy, ale velká úmrtnost se nevyhnula ani představeným měst, což vedlo k ochromení městské správy.

⁴⁷ ARTERA, Antonio U. – CAMPISTOL, Juan R. – ZAMORA, José M. J. – SERRANO, Carlos S. *Dějiny Španělska*, s.184.

⁴⁸ LAMBERT, Malcolm. *Středověká hereze*, s. 317.

⁴⁹ RAPP, Francis. *Církev a náboženský život západu na sklonku středověku*, Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 1996, s. 37.

⁵⁰ ARTERA, Antonio U. – CAMPISTOL, Juan R. – ZAMORA, José M. J. – SERRANO, Carlos S. *Dějiny Španělska*, s. 181.

Vznikly tak problémy s organizací běžného městského života, které se projevily v omezení obchodu, menší četností pořádání trhů i ve vydávání městských vyhlášek a jako problematické se ukázalo odklizení zesnulých z ulic a jejich domů. Názorným příkladem jsou Benátky, kde nebylo dostatečné množství dobrovolníků na odklizení těl mrtvých, takže se na městské náklady museli určit muži, kteří na bárkách proplouvali městem, nakládali mrtvé z ulic a domů, dokonce někdy i živé v posledním stádiu před smrtí a vozili je pryč z města na opuštěné ostrovy San Marco Boccalama, San Leonardo Fossamala, Sant Erasmo a další.⁵¹ Zde je házeli do předem vykopaných hlubokých jam. Často na tyto ostrovy s umírajícími či mrtvými jezdili i jejich rodinní příslušníci, kteří věděli, že se smrti nevyhnou a nechtěli opustit své již morem nemocné blízké.

K úmrtnosti ve městě přispěl i velký hladomor, který oblast Benátek zastihl v roce 1347.⁵² Z důvodu nedostatku potravin se mnoho venkovanů stáhlo do města, jelikož mělo dostatečné zásoby, především dovezeného obilí. V lednu 1348 oblast postihla další katastrofa; zemětřesení.⁵³ Lidé se v početných skupinách stále zdržovali ve městě, které jim poskytovalo alespoň nějakou ochranu. Brzy k těmto dvou destabilizujícím událostem přibyla další: v benátském přístavu přistály janovské galéry, které přivezly mor. Ten se začal rychle šířit právě mezi oslabenou skupinou lidí bez domova, kteří hledali ve městě úkryt v době hladomoru. Velká rada města se sešla kvůli vypracování nouzového plánu. Z jejího nařízení vyplynula nutnost umístění všech umírajících v hospicích a chudáků umírajících v ulicích na předem určený ostrov, sloužící jako hromadné pohřebiště. Brzy po tomto nařízení členů rady začalo ubývat a jejich prohlášení ztrácela na účinnosti. Ve městě a především v domech zemřelých se rabovalo, což nikdo nedokázal zastavit a problém spočíval i v tom, že často nebyl zájem s tímto stavem něco dělat. Jakoby lidské myšlení zhrublo, zájem o řešení problému ustoupil do pozadí, rozšířila se obecná lhostejnost, lidé si všímali jen svých zájmů, problémů a okolní svět často nebrali v potaz. Prostřednictvím kronikářů se dochovalo svědectví o morem nemocných, již umírajících lidech, kteří byli zoufalou situací donuceni vykopat si vlastní hroby.⁵⁴ Když epidemie moru ustoupila, legislativa i exekutiva opět začaly fungovat a vracely se pozvolna do původních poměrů.

Ze všech evropských zemí mor ochromil nejvíce Itálii, jelikož se s ním dostala do kontaktu mezi prvními, nikdo s ním neměl zkušenost a nevěděl, jak si počínat

⁵¹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 43.

⁵² Tamtéž, s. 43.

⁵³ Tamtéž, s. 44.

⁵⁴ MAUROIS, André. *Dějiny Anglie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1993, s. 137.

v takové situaci. Oblasti, do kterých se mor rozšířil z Itálie, měly alespoň minimální výhodu, jelikož lidé z doslechu věděli, co takový mor obnáší a snažili se o prevenci. V případě propuknutí moru ve městech existovala drobná preventivní opatření, jak zabránit dalšímu šíření. Nejčastěji to obnášelo izolace domů, v nichž se nacházeli nějakí morem nemocní a byl zakázán vzájemný styk nemocných a zdravých.⁵⁵ Takováto opatření se v případě dlouhodobého pustošení morové epidemie rozšířila na celé čtvrti, ve kterých byla nařízena karanténa a zákaz pohybu. Díky těmto včasným opatřením bylo v Miláně zpomaleno vypuknutí epidemie. Když se ve městě objevili první tři nemocní jedinci, byli i s příbuznými izolováni v zapečetěných domech. Mor poté načas ustal, ale i tak se mu město definitivně nevyhnulo.⁵⁶ Každá připlouvající loď byla považována za podezřelou a musela podstoupit kontrolu. Bohužel se preventivní opatření tohoto typu často minulo účinkem, jelikož s sebou lodě přivezly nakažené krysy a jejich přesunu na pevninu nikdo nezabránil. Stejně tak neúčinné se ukázaly zákazy pohřebních průvodů, nadměrného smutku a trudnomyslnosti.⁵⁷ Můžeme nalézt i taková města, jež neprováděla preventivní opatření, přestože byla obeznámena s přítomností moru v sousedství. Jedním z takových měst bylo Orvieto, do kterého mor vstoupil na jaře 1348. Radní nejspíše neopodstatněně doufali v to, že se zrovna jejich městu nákaza vyhne. Způsob jednání lze vysvětlit i jejich rezignací, jelikož rada města ještě před morem vydávala různé vyhlášky, aby zlepšila hygienickou situaci města, ale obyvatelé je ignorovali.⁵⁸

Společným znakem Benátek, Florencie, ale i Londýna a Paříže byl velký příliv obyvatelstva do měst před vypuknutím epidemie. Ve Francii k tomuto přílivu přišla stoletá válka, která zbídačené obyvatelstvo z venkova dohnala k vyhledání pomoci ve městech. Paradoxně si tím vůbec nepomohli, protože ve městech vzrůstal počet žebrajících a lidí bez domova takovým tempem, že nikdo nevěděl co s nimi. Když se do této situace přidala morová epidemie, znamenalo to katastrofu. Nemoc se mezi bezdomovci šířila rychleji, poněvadž byli oslabeni, co se imunity týče a hlavně se pohybovali ve velmi nehygienickém prostředí. V podstatě žili s krysami a tím se u nich zvyšovala možnost nákazy oproti ostatnímu obyvatelstvu města. Londýn se potýkal s přelidněním a propadem veřejné hygieny. Vedlejší rameno Temže se od roku 1348

⁵⁵ OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, Jinočany, H &H, 2001, s. 302.

⁵⁶ BENEDICTOW, Ole J. *The Black Death 1344–1353*, s. 95.

⁵⁷ WONDRAK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*, s. 18.

⁵⁸ ZIEGLER, Philip. *The Black Death*, New York, Harper Collins Publishers, 1969, s. 56–57.

ucpalo odpadem a jen stěží v něm protékala voda.⁵⁹ K šíření moru přispěli pravděpodobně hlavně lidé bez domova, kteří se do města stáhli kvůli hladu. Zprvu se úřady snažily o izolaci města, ale jejich snaha se neshledala s účinkem. Omezovaly obchod a bránily přistěhovalcům dalších tuláků. Ulice se plnily odpadky a exkrementy. Velmi dlouho se nedařilo situaci v Londýně vyřešit. Nakonec město přistoupilo k systému sankcí za vytváření a neodklizení veřejného nepořádku.

V době morové epidemie se veškerý chod měst v podstatě zastavil. Nefungovala úřední moc ani univerzity, jež ochromil nedostatek profesorů i studentů. Některé univerzity byly zasaženy morovou epidemií velmi citelně, například Grenoble, Reggio d'Emilia, Neapol či Verona musely po morové epidemii zastavit výuku, Pisa a Siena byly před zhroutilím. Nově založené univerzity Florencie, Krakov, Piacenza a Vídeň zasáhly existenční problémy, ale nakonec výuku zahájily. Jedinou výjimku tvořila univerzita v Praze.⁶⁰ Na některých univerzitách se zhoršila kvalita výuky, ale nebylo tomu tak vždy. Za zhoršením stála úmrtí či odchod vysoce kvalifikovaných profesorů. Největší nedostatky můžeme pozorovat u světských duchovních. Všude byla volná pracovní místa a biskupové měli nelehký úkol. Augustiniánští kanovníci museli přistoupit k vysvěcení i takových osob, které neovládaly latinu, což bylo v době před vypuknutím morové epidemie podmínkou ke složení zkoušky, jež jim umožňovala vykonávání jejich duchovního řemesla. Nyní na místa duchovních často nastupovali laici, původně určení na pozice mnichů.⁶¹ Konkrétní případ se nám dochoval z Anglie, kdy arcibiskup z Yorku jmenoval novým vikářem kláštera St. Oswald kanovníka Thomase de Stodeley, protože jich byl v této oblasti nedostatek. Za normálních okolností by se Thomas de Stodeley stát vikářem nemohl, jelikož na pozici vikáře je třeba alespoň hodnosti kaplana.⁶² Slovy Klause Bergdolta: „*Krize kléru zrcadlila krizi univerzitního vzdělání.*“⁶³ Ve velké míře umírali vysokoškolsky vzdělaní právníci, lékaři a duchovní, jelikož se v rámci svého povolání často setkávali s nakaženými. Bylo nutné je co nejrychleji nahradit, ale při obvyklé době a náležitě náročnosti studia byla obnova dlouhodobým procesem a neodpovídala potřebám doby. Eduard Wondrák

⁵⁹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 75.

⁶⁰ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 148.

⁶¹ ZIEGLER, Philip. *The Black Death*, s. 59.

⁶² HORROX, Rosemary. *The Black Death*, New York, Manchester University Press, 1994, s. 274.

⁶³ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 150.

ve své knize uvádí názorný příklad počtu úmrtí lékařů: „Z dvaceti čtyř benátských lékařů zemřelo za první epidemie dvacet, v Perpignanu z osmi lékařů sedm.“⁶⁴

Populační nárůst konce 13. století se po ustoupení moru neobnovil. Zavládl mnohem konzervativnější životní styl, který se velmi odlišoval od předchozích radovánek třináctého století. Došlo k poklesu sňatkovosti. Kolem roku 1370 se sňatky mezi prostým lidem uzavíraly mnohem později anebo k nim vůbec nedošlo.⁶⁵ Podle zjištění jednoho historika v polovině patnáctého století zůstala až čtvrtina populace svobodná.⁶⁶ Sňatková politika byla pro venkovské panstvo a zemanstvo důležitou otázkou. Ovšem dle tvrzení Roberta Gottfrieda, malá sňatkovost a porodnost neplatí bez výjimky a všude na evropském kontinentě.⁶⁷ Morová epidemie změnila dosavadní pořádky a otrásla životy mnoha rodin, kdy se z bohatých stávali chudáci a někteří chudáci přišli k velkému majetku po svých vzdálených příbuzných. Změnu majetkových poměrů popsal Norman Cantor následovně: „Majetek schraňovaný celými generacemi naráz pohltila jiná, jen vzdáleně příbuzná rodina, a jména celých rodů černá smrt definitivně vymazala ze společnosti i z historie.“⁶⁸ Z velké úmrtnosti se v Anglii těšila rozšiřující se vrstva „občanských právníků“. Jejich práce spočívala v pozemkových přesunech a obhajobě svých klientů. Ve společnosti jich byl nedostatek, čehož využili a účtovali si za své služby náležitě vysoké sumy. Jejich výhodou bylo to, že žádná panská rodina se bez jejich služeb neobešla. V této době se pozemkové právo velmi zdokonalovalo. Doba vyžadovala co největší um a schopnosti právníků, na nichž záležely nemalé majetkové přesuny. Anglické majetkové právo ze změn právního systému ve 14. století čerpá dodnes. Právníci ovšem nebyli jedinou skupinou, která se velkým počtem úmrtí dokázala obohatit. Zajímavé změny zaznamenala i feudální šlechta. Zatímco nižší šlechtici chudli a tím i slábli, několik mocných baronů se stalo „malými králi“. Ženili se výhradně s dcerami stejně mocných a vytvořili tak uzavřenou kastu. Všichni zástupci této privilegované vrstvy si vydržovali celé pluky vojáků, kteří již nebyli vazaly, ale žoldnéry, pronajímanými králi na jeho francouzská tažení.⁶⁹ Tyto vojenské skupiny následně pustošily nepřátelská území, ožebračovaly

⁶⁴ WONDRAK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*, s. 18.

⁶⁵ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 70.

⁶⁶ Tamtéž, s. 70.

⁶⁷ GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death*, s. 132.

⁶⁸ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 95.

⁶⁹ MAUROIS, André. *Dějiny Anglie*, s. 140.

obyvatelstvo, znásilňovaly a kradly. Důsledkem těchto nájezdů došlo k rozšíření tlup „profesionálních žebráků“, které celou zkázu dokonaly.⁷⁰

V morové době se uskutečnily zajímavé změny anglického občanského práva, ze kterého máme, na rozdíl od zbytku Evropy, dochované mnohem podrobnější informace. V morové době, kdy se dramaticky zvýšil počet úmrtí, narostla důležitost dědictví a postavení vdov ve společnosti. „*Dílem tomu tak bylo proto, že drobní venkovští šlechtici a statkáři zpravidla uzavírali dlouhou řadu sňatků s ženami, které při porodech umíraly jako mouchy a jen zřídka se dožívaly třicítky*“.⁷¹ To navozuje problém, jelikož otec rodiny měl mnoho synů s různými již zemřelými manželkami a poslední manželku, která se po jeho smrti stala vdovou. V takovém případě majetek zdědil nejstarší syn z prvního manželství. Pozůstalá manželka a macecha tohoto syna zůstala chráněna zákonem a měla doživotní nárok na obdobu dnešního vdovského důchodu, který se nejčastěji stanovoval ve výši jedné třetiny výnosu statků po manželovi. Když byla nevěsta v době svatby výrazně bohatší a přinášela do rodiny velké věno, vypracovávaly se smlouvy, obsahující tzv. vdovský podíl; ten tvořila část či celé pozemkové vlastnictví, kterým panství obohatala. Stávalo se, že vdova zdědila tak velký podíl na majetku, až se synové po jejím manželovi dostali do nezvyklé finanční situace, kdy klesl jejich společenský status, takže vznikaly vleklé spory, ve kterých potomci vdovám nechtěli vyplácet jejich finanční nárok na pozůstalost.

Ovšem největší tragédií pro rodiny bylo vymření po meči či po přeslici, kdy rodový majetek zůstal bez právoplatného dědice. Velmi problematickou záležitostí se ukázalo, když krátce po sobě zemřeli vzájemní dědicové a zůstaly po nich jejich vdovy nárokuje si svá vdovská práva. Pokud existoval v tomto případě ještě nějaký další mužský dědic, měl velmi malé vyhlídky na to, že mu z rodového majetku něco zbyde. Tyto události měly v Anglii velký dopad na lidskou psychiku a samotnou existenční otázku účastníků právních sporů. Změny v právním řádu, jež se za moru uskutečnily, si Anglie ponechala v nepříliš změněné podobě i následující století.

I ve zbylé části Evropy pozůstalosti zesnulých značnou měrou obohatily ty přeživší. Kronikář Matteo Villani z Florencie se k tomuto dění vyjádřil následovně: „*Jelikož lidí bylo už jen málo, a proto hojně dědili statky a půdu, zapomínali na minulost, jako by jí nikdy nebylo... Nízký lid již nechtěl pracovat ve starých povoláních, neboť muže a ženy omamoval všeobecný nadbytek. Žádali si i drahá a vybraná jídla.*

⁷⁰ FERRO, Marc. *Dějiny Francie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 72.

⁷¹ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 97.

*O svatbách se děti a ženy nízkého stavu odívaly do všech těch krásných a drahých šatů po vznešených, kteří zemřeli...*⁷² Do tohoto obohacování nespadal jen majetek zesnulých na mor, ale i majetek zavražděných a vyhnaných Židů, který povětšinou přednostně zkonfiskoval sám král. Přesuny majetku vedly k výrazným sociálním změnám, tím došlo k vzestupu středního stavu, obzvláště cechů, zatímco původní patriciát ztratil rozhodující pozici.

3.2.1. Situace židovské komunity v Evropě

Do velmi nezáviděníhodné situace se dostali v době morové epidemie Židé. Mnozí historikové se shodují, že jejich pronásledování v polovině 14. století bylo historicky druhou nejhorší událostí pro evropské Židy hned po holocaustu ve 20. století. Společnost si vždy žádala viníka jakékoliv nespravedlnosti, kterou na sobě pocítila. Slovy Norberta Ohlera: „*Tak jako za křížových výprav se i během morových epidemií zaměřovala agrese proti imaginárnímu „vnitřnímu nepříteli“ – Židům.*“⁷³ Židé byli po staletí vhodným obětním beránkem a za pomoci vynucování si výpovědi některých z nich dostala společnost kýžené odpovědi a přiznání. Ne všichni byli přesvědčeni o jejich vině. Vedení měst často odmítalo lynčování židovského obyvatelstva, které si po nich žádal dav.

Ve 14. století bylo v Evropě zhruba dva a půl milionu Židů.⁷⁴ Třetina z nich žila ve Španělsku a další značná část ve Francii. Tito Židé zde měli starou tradici, povětšinou žili v dobrých ekonomických poměrech a dosahovali vysokého vzdělání. Nejen z těchto, ale samozřejmě i z náboženských důvodů, v křesťanské společnosti rostlo napětí a závist, Židé byli demonizováni a obviňováni z různých nekalých praktik, nejspíše i díky jejich historickým tradicím, jako je obřizka, zabíjení velikonočního beránka a podobných, které spojovala krev a křesťané je příliš nechápali. Židovské učení a víra se opíraly o mystické a astrologické souvislosti, a tak vyvolávaly v lidech pocit tajemna a záhadna, což v křesťanech vzbuzovalo obavy a nedůvěru, jež podněcovaly podezření, že provozují černou magii. Jelikož od poloviny 14. století narůstal zájem o projevy čarodějnictví, bylo snadné jejich učení s čarodějnictvím ztotožnit. Židy ve středověku nevyčleňovala ze společnosti jen víra, ale i zvláštní právní postavení, a tím se zařadili do skupiny věčných cizinců, především od roku 1215

⁷² MURATORI, Ludovico A. *Rerum Italicarum Scriptores*, sv. XI-XVIII., sl. 11–15, Milano 1729, Citováno dle: BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 159.

⁷³ OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 312.

⁷⁴ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 113.

z rozhodnutí 4. lateránského koncilu. Leckde museli nosit špičaté klobouky, mnohde i žluté znamení z plsti, které mělo údajně představovat peníz.⁷⁵ Ke skupině vyčleněných patřili i malomocní a chudí, které ostatní, stejně jako Židy, napadali a obviňovali z trávení studen během morové epidemie.

Od dubna roku 1348 byli pobíjeni Židé v Toulonu, přes intervenci papeže se vraždění rozšířilo do Languedoku, odsud dále do Katalánska a následně přes Auvergne a Paříž až do Lübecku a Krakova.⁷⁶ Jedny z prvních násilností proběhly v Barceloně v květnu 1348, kdy došlo k zabití dvaceti Židů a vyplenění jejich domů, stejného měsíce propukla násilná povstání v dalších šesti španělských městech. V těchto případech Židé unikli smrti tím, že se izolovali ve svých čtvrtích. Roku 1354 byl v Barceloně svolán židovský sněm požadující obranu Židovstva. Dokonce i Papež Klement VI. projevil náklonnost k židovskému obyvatelstvu a 6. července 1348 vydal bulu na ochranu Židů v Avignonu a jeho bezprostředním okolí. Tuto bulu stvrdil vydáním další z 1. října 1348, když vystoupil jako židovský ochránce.⁷⁷ Jeho náklonnost pramenila z respektu k jejich vzdělání a kvalitám v lékařské oblasti, což byly schopnosti, díky kterým si Židé často naklonili vlivné osoby a tím si zajistili bezpečí. Toto ale platí spíše pro jižní Evropu, jelikož situace ve střední Evropě, obzvláště v Německu, gradovala do extrému.⁷⁸

Omezená autorita světských vládců v jejich regionech vedla k tomu, že se nechávali či museli nechat strhnout požadavky rozlíceného davu. Do alpských oblastí se židovské perzekuce dostaly dříve než samotný mor. Z Curychu Židy vypověděli v roce 1348, zhruba rok před tím, než oblast zasáhla morová epidemie. Podobná událost se stala v Chillonu poblíž Ženevy, kde situace vygradovala a nabyla ještě hrozivějších následků.⁷⁹ Místní tvrdili, že Židé otrávil jejich zásoby pitné vody, přičemž jejich přesvědčení podněcovala i skutečnost židovského upřednostňování tekoucí vody před studniční.⁸⁰ Nedlouho po tomto obvinění byli dva Židé chyceni a mučeni tak dlouho, dokud nepřiznali, že otrávil studny, což jen rozmohlo další vlnu zatýkání a mučení. V Esslingenu roku 1348 došlo k upálení Židů bez rozdílu věku a pohlaví v jejich domech i synagoze, ale počátkem následujícího roku v Buchenu a Baselu Židy upálili

⁷⁵ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 98.

⁷⁶ LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude. *Encyklopedie středověku*, s. 499–500.

⁷⁷ MAYER, Daniel. *Kapitoly z židovských dějin*, Praha, Rada židovských náboženských obcí v ČR, 1989, s. 191.

⁷⁸ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 115.

⁷⁹ Tamtéž, s. 115.

⁸⁰ WONDRAK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*, s. 24.

bez jejich dětí, které následně pokřtili.⁸¹ V roce 1349 si rozbouřený dav vyžádal upálení štrasburských Židů v kostele, podobně dopadli i další v jiných městech na Rýnu, jež odsoudili k upálení a někteří smrt upálením zvolili dobrovolně.⁸² Židé museli podstupovat četná obviňování, existovali duchovní, kteří antisemitismus přímo šířili, bylo ale i velké množství těch, kteří se jich zastávali. Na podobný rozpor upozornil i Konrad von Megenberg, řezenský kanovník: „*V některých studnách se našly váčky s jedom. Proto byl povražděn neurčitý počet Židů v Porýní, Frankách a všech německých zemích. Přitom není jasné, zda to Židé vůbec spáchali. Kdyby tomu tak nebylo, zajisté by se neštěstí umocnilo. Avšak vím, že žádné jiné město nemá více Židů než Vídeň. Mezi nimi však bylo tolik obětí moru, že museli svůj hřbitov značně rozšířit a kvůli tomu zakoupit dva pozemky. Byli by pěkně hloupí, kdyby trávili sami sebe.*“⁸³

Příklad Konrada von Megenberga byl spíše ojedinělý. Většinou křesťanské obyvatelstvo nabylo pocitu, že Židé umírají mnohem méně než příslušníci jejich komunity. Jelikož si jinak neuměli vysvětlit, proč zrovna Židům by se tato morová katastrofa vyhnula, museli právě oni stát za šířením nákazy. Z pohledu současníka existují jednoduché a logické důvody, proč byli Židé uchráněni před rozsáhlejším šířením moru: za prvé je segregace v ghettech izolovala od ostatní „nakažené“ společnosti, měli zakázáno pozemkové vlastnictví, a jelikož jejich práva v různých odvětvích podnikání byla omezena, například v zemědělství, které má úzkou spojitost s šířením morové nákazy, tak se Židé nedostávali do styku s nakaženými zvířaty a přenašeči nákazy, a tím se snižovalo nebezpečí onemocnění. Za druhé jim rabínské zákony předepisovaly osobní čistotu a velký důraz se kladl na pečlivý úklid v jejich domovech, v důsledku čehož ghetta neoplývala tak vysokým počtem krys jako okolí. Židé se díky svému životnímu stylu uchránili epidemii moru, ale také jím na sebe strhávali větší pozornost a podezřívavost či nenávist ostatního obyvatelstva, které v nich nutně shledávalo viníky jejich neštěstí.

Kvůli již zmíněnému zákazu různých povolání ve 13. století byli Židé nuceni vykonávat specifická povolání. Měli zakázáno vstupovat do řemeslnických cechů a do většiny veřejných úřadů, a tak se doménou Židů stalo lichvářství, obzvláště když jej křesťané měli zakázáno. Nebyla to jediná oblast jejich zájmu. Z řad Židů pocházelo mnoho kvalifikovaných lékařů, obchodníků, ševců, atd. Ekonomický úspěch Židů si lze

⁸¹ HORROX, Rosemary. *The Black Death*, s. 209.

⁸² OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 311–312.

⁸³ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 105.

vysvětlit jejich pílí a snahou dosáhnout něčeho víc, než jen stát na okraji společnosti. Židé vlastnili velký finanční kapitál, a tak se jejich pogromy staly dobrým nástrojem, jak umořit své vlastní dluhy a obohatit se. Hovoříme o drobnějších knížecích rodech, přes řemeslníky a rolníky, kteří se u nich často zadlužovali. Měšťanům a šlechticům, třebaže se kdysi zavázali Židy chránit, nevadilo, že s Židy shořely i směnky u nich uložené.⁸⁴ Názornou událost popsal Norman Cantor: „*Tak například v Kolíně se bohatství, získané zkázou židovské komunity, se stalo základem majetkového impéria Arnolda z Plaise, jednoho z největších pozemkových spekulantů pozdně středověkého Německa. Arcibiskup a městská rada, kterým židovský majetek spadl do klína, jej využili na výzdobu kolínské katedrály a stavbu nové radnice ve vlámském stylu.*“⁸⁵ S dalším svědectvím o ziskuchtivosti přináší Norbert Ohler: „*Měšťtí konšelé se obávali, že celé město padne za oběť plamenům, když budou jen nečinně přihlížet, jak se Židé sami upalují ve svých domech, jen aby nepadli do rukou rozhořčeného davu; navíc se tak zbytečně zmenšoval lup. Proto byli Židé sehnáni dohromady na jedno místo – v Basileji do dřevěného domu, postaveného zvlášť pro tento účel na jednom ostrůvku v Rýnu.*“⁸⁶ Předešlý popis dění v Basileji názorně ukazuje, jak běsnění dovedlo Židy k páchání sebevražd. Raději svůj život ukončili, než aby čekali, kdy si pro ně přijdou. Esslingenští Židé se dokonce zamkli v synagoze, kterou zapálili a spáchali tak hromadnou sebevraždu. Ze Štrasburku a Basileje máme zprávy o upalování Židů v jejich vlastních srubech či srubech na jejich hřbitovech, do kterých je dav zahnal a následně je zamkl a zapálil.⁸⁷ V dobových pramenech se nikde neuvádí, zda se Židé smrti nějakým způsobem bránili. Mnozí historikové na základě nenalezení jakéhokoliv svědectví o židovském odporu dedukují, že na sebe brali oběť, kterou chtěli oslavit Boží jméno. Tento názor potvrzuje zpráva z Kostnice, ve které je popsáno dění při odvádění Židů na hranici, při kterém tančili, zpívali žalmy a plakali.⁸⁸

Na závěr je důležité zdůraznit, že židovská otázka byla významnou součástí průběhu morové epidemie ve 14. století, ale rozhodně neměla takovou společenskou důležitost. Pro příslušníky židovské obce byly tyto události jistě katastrofální, ale pro Evropu byly jen druhotným úkazem. Je třeba zdůraznit, že problém Židů se v Evropě

⁸⁴ WONDRÁK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*, s. 24.

⁸⁵ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 119.

⁸⁶ OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 312.

⁸⁷ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 147.

⁸⁸ OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 313.

neobjevil až v době morové epidemie, ale byl její součástí dlouhá staletí s tím, že se v této dramatické době vyhrotil a nabyl na hrůznosti.

3.3. Nábožensko-morální aspekty

Morová epidemie citelně zasáhla města a změnila jejich sociální strukturu. Mezilidské vztahy velice zhrubly. Lidé se nestýkali, vyhýbali se jakémukoliv kontaktu, dokonce spolu už ani nemluvili, jelikož v sobě navzájem probouzeli strach. Raději se izolovali ve svých domech, nenavštěvovali známé, nechodili na společné večere a rodinná setkání. Situace gradovala, když se rodinní příslušníci odmítali starat o své nemocné, upřednostňovali neskutečné přeplácení služebných, aby na sebe oni vzali nebezpečí, starali se o nemocné a o odklizení zesnulých. Služebnictvo těchto příležitostí za vyšší výdělek hojně využívalo, avšak si své nabyté bohatství dlouho neužilo, jelikož jeho kontakt s morem byl natolik intenzivní, že se mu brzká smrt nevyhnula. V chování lidí můžeme spatřovat dva protiklady – zatímco jedni své blízké natolik milovali, že se dobrovolně vystavovali smrti, nechávali se s nimi odvážet na pohřební ostrovy s vědomím brzké smrti, druzí se moru tak báli, že se stranili svých onemocnělých nejbližších; rodiče se distancovali od dětí a naopak.

Nemoc a především smrt je v dějinách lidstva spojena s ceremoniálem. Veškeré dění odehrávající se po smrti jedince – bdění u mrtvého, uložení do rakve, úklid smutečního pokoje, pronášení modliteb, poslední průvod a nepostradatelná přítomnost přátel a rodiny – bylo neodmyslitelnou součástí přechodového rituálu, který probíhal dle předem daného řádu. V době válek a epidemií se rituál zásadně změnil a lidský skon se odehrával za nepřijatelných a nedůstojných podmínek, jež hluboce poznamenaly pozůstalé.⁸⁹ Sílicí morová epidemie a narůstající úmrtnost se výrazně podepsaly na pohřebním ceremoniálu, jehož změny zachytil Boccaccio v *Dekameronu*. Ještě před epidemií moru bylo zvykem scházení se žen z příbuzenstva i ze sousedství v domě zemřelého, aby morálně podpořily ženy a nebožtíkovy nejbližší. Před domem se shromažďovali příbuzní, sousedé a pokud zesnulý patřil k šlechtickému stavu, dostavilo se i kněžstvo, načež bylo tělo v obřadném procesí za doprovodu zpívání písní doneseno do kostela, jenž si mrtvý vybral ještě před smrtí.⁹⁰ V době černé smrti se lidé nescházeli u domů zesnulých ba naopak, už se nekonala pohřební procesí, dokonce ani v případě bohatých rodin, a když se tak výjimečně stalo, k procesí se přidávali lidé s dalšími

⁸⁹ DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století I.*, s. 142.

⁹⁰ BOCCACCIO, Giovanni. *Dekameron*, s. 15

mrtvými, kteří byli pohřbíváni do hromadných hrobů. Nebyl dostatek místa na hřbitovech, ani církevních představitelů, jež by sloužili smuteční mše a vedli průvody. „Všechny hřbitovy farnosti byly zakrátko tak přeplněné, až se zdálo, že bude třeba pohřbívát i mimo ně. Často bylo do jednoho hrobu uloženo i pět až šest zesnulých“.⁹¹ Názorný příklad uvádí Boccaccio: „A nesčíslněkrát došlo k tomu, že pro někoho šli dva kněží s křížem a tu se za nimi pustili nosiči s třemi nebo čtyřmi márami a někde, kde se kněží domnívali, že mají pohřbít jednoho mrtvého, měli jich potom k pohřbívání šest či osm a leckdy i víc.“⁹² Když mor odezněl, pohřební ritus se opět změnil, stal se největší událostí celého lidského života. Dbalo se na to, aby každé tělo mělo vlastní hrob a zvýšil se počet náhrobků, které byli před morem vzácné i mezi bohatými.⁹³ Tuto změnu můžeme považovat za logické vyústění nedůstojných pohřbů v době epidemie.

Kněží a notáři se báli chodit do domů nemocných, sepisovat s nimi závěti, poskytovat poslední pomazání a slova útěchy. Mnozí řeholníci, kteří se přesto odvážili vstoupit do domu nemocného, záhy na to skonali také. Někteří rovnou zůstávali u lože umírajícího a ani se nevzdalovali, protože si byli vědomi toho, co bude následovat. Nemoc velmi drtivě postihla duchovenstvo. Někteří řádoví bratři se od nemocných vrátili do kláštera a rozšířili mor přímo v něm. V Piacenze v dominikánském klášteře zemřelo 23 řádových bratří. V augustiniánském klášteře jich zesnulo 7, stejně jako u karmelitánů. Z předních duchovních kostelů zemřelo přímo v Piacenze a jejím okolí přes 60 stoupců.⁹⁴ Této situaci se přizpůsobilo vedení bohoslužeb i liturgie. Styk s veřejností byl omezen na minimum. Faráři se snažili vyhnout svým povinnostem, rozhřešení dávali na dálku a svaté přijímání podávali za pomoci ploché stříbrné lžičky upevněné na hůlce i více než metr dlouhé.⁹⁵ Změnu poměrů zaznamenal jistý italský kanovník: „Leckterý se zpovídal, ještě když byl zdráv. Ve dne v noci se na oltářích vystavovala svátost a svatý olej. Neboť žádný kněz nechtěl zaopatřovat svátostí, pouze ti, kterým šlo o odměnu. ... Přesto jsem však viděl, že někteří, kteří se ve městě starali o duchovní péči a navštěvovali nemocné, přežili.“⁹⁶

V Anglii se duchovenstvo taktéž muselo přizpůsobit nastalé situaci ohledně udílení svátostí. Také zde zemřelo mnoho farníků a duchovních jako v jiných zemích,

⁹¹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 40.

⁹² BOCCACCIO, Giovanni. *Dekameron*, s. 16.

⁹³ GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death*, s. 90.

⁹⁴ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 37.

⁹⁵ DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století I.*, s. 142.

⁹⁶ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 40.

a proto musela být biskupská privilegia přenesena na kněze a řeholníky. Lincolnský biskup vyřešil situaci následovně; dal v celé své diecézi prohlásit, že kněží, řádoví i světští duchovní dostali plnou moc ke zpovídání všech osob a udílení jim rozhřešení, ovšem jen v případě, že daný hříšník nebyl zadlužený. Pakliže ano, musel dluh nejdříve uhradit on sám nebo jeho příbuzní a teprve poté dostal rozhřešení. Bathský biskup Ralph ze Shrewsbury vydal v lednu 1349 takzvané „nouzové nařízení“, jež je považováno za převratné a benevolentní rozhodnutí.⁹⁷ Vzhledem k nedostatku farníků a šířící se panice mezi lidmi prohlásil, že se o spásu své duše nemusí obávat a vyzpovídat je z jejich hříchů před smrtí může kdokoliv jiný, dokonce i žena. Takovéto opatření dokázalo podstatnou měrou uklidnit obyvatelstvo. Je třeba si uvědomit, že představa nepřipravené smrti neboli náhlého zesnutí bez posledního pomazání, za předpokladu, že daný jedinec zemřel bez rozhřešení ve stavu smrtelného hříchu, obyvatelstvo děsila, jelikož takový jedinec mohl očekávat podle všeobecného přesvědčení věčné zatracení.

S morem se v evropských městech i na venkově šířily krádeže a rabování. Domy zůstaly opuštěné, plné cenností i peněz, staly se dokonalým místem pro lup. V Katalánsku dokonce došlo k rozkradení většiny majetku johanitů, neboť zemřel nejen jejich převor, ale i konturové a řádoví bratři.⁹⁸ V Miláně měli většinu krádeží na svědomí tzv. monatti.⁹⁹ Tímto termínem se označovali muži odvázející mrtvolky z domů, ulic a lazaretů do společných hrobů, do kterých je pochovávali. Neměli nad sebou žádný dozor, což jim ulehčilo rabování domů zesnulých. Také požadovali za své služby vysoké platby od pozůstalých. Zloději hojně využívali příležitostí ke svému obohacení. Z počátku nebrali nebezpečí nákazy v potaz, postupně ale rabování ve městech ztrácelo na intenzitě, jelikož všudypřítomná smrt i lupiče natolik ochromila hrůzou, že jejich rabování ustalo.

Současníci se moru obávali více než hladomorů, které Černé smrti předcházely. Moru se podařilo prolomit třídní bariéry, což hladomor nikdy nedokázal. Hladomor ušetřil aristokracii a klérus, ale epidemie moru nečinila rozdíly mezi bohatými a chudými.¹⁰⁰ Dřívější poměry ustoupily do pozadí, třídní rozdělení společnosti téměř přestalo existovat, důležitost společenského postavení a bohatství ztratila na významu.

⁹⁷ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 73–74.

⁹⁸ ARTERA, Antonio U. – CAMPISTOL, Juan R. – ZAMORA, José M. J. – SERRANO, Carlos S. *Dějiny Španělska*, s. 173.

⁹⁹ DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století I.*, s. 158.

¹⁰⁰ BRIDBURY, Anthony R. *The Black Death, The Economic History Review* 26 (1973), č. 4, s. 587.

Tato „nová“ společnost zaujala nové přístupy ke způsobu života a prevenci nákazy, avšak většinou byly naprosto protichůdné. Nejvýstižněji změny zachytil Boccaccio ve svém díle *Dekameron*, ve kterém definoval čtyři odlišné skupiny lidí rozdělené na základě jejich chování. Za první ty, kteří jako prevenci moru zvolili střídavý životní styl, který spočíval ve skromném životě a vzdání se všeho nadbytku. Žili odloučení od všech ostatních, izolovali se ve svých domovech, odmítali návštěvy, vyhýbali se jakémukoli přepychu, střídavě jedli a nechtěli být informováni o umírání, jež se odehrávalo za jejich dveřmi. Druhá skupina zaujala opačný postoj. Tvrdili, že nejlepším způsobem prevence je hodně pít, užívat si života, pořádat večírky, radovat se a vysmívat se světu. Norbert Ohler ve své knize píše nejen o hýřivém životě měšťanů, ale i duchovních: „*Ženy byly ve dne v noci obtěžovány muži, kteří vůbec nebrali ohledy na to, o jakou ženu zrovna jde. Pod záminkou, že to, co se jiným nedá odepřít, musí být dovoleno i jim, pohrdli řeholníci i řeholnice „zákony poslušnosti, začali holdovat tělesným rozkoším a v naději, že tak uniknou smrti, se oddávali prostopášností a necudností.*“¹⁰¹ Přes tento volný způsob života se striktně snažili vyhýbat nemocným. Existoval i třetí proud, který si zvolil střední cestu, jeho stoupenci se neoddávali alkoholismu, ale ani se neomezovali v jídle a pití, užívali si a neuzavírali se ve svých domovech. Často je bylo možno spatřit na procházkách s květinami, aby jejich vůně překryla mrtvolný pach. Čtvrtou skupinu bychom mohli považovat za zbabělou, přesto se jejich volba prevence nákazy moru ukázala jako neúčinnější: utekli. Většinou tak činila bohatší vrstva vlastníci domy a statky na venkově. Ve městech zanechávali veškerý svůj majetek i příbuzné a prchali na vesnice. Některé z nich si tam morová nákaza stejně našla, ale nebyli jí vystaveni natolik intenzivně jako obyvatelé měst, kteří neodešli a zůstali ve svých domovech. Chudší měšťané neměli kam odejít, a proto pociťovali hořkost vůči těm, kteří tak učinili.¹⁰² Objevuje se u nich snaha přesvědčit sami sebe i ostatní, že smrt nešetří uprchlíky více než ostatní. Jednalo se o běžný psychologický proces, který přispěl k zachování alespoň částečného klidu, nepropadnutí marnosti a zoufalství.

Obyčejní venkované, mezi které nepatří měšťané schovávající se zde před morem, umírali v nouzi a bez pomoci. Často se k nim nedostal lékař, neměli péči služebnictva, umírali nejen doma, ale i na polích při práci. V důsledku toho se uvolnily mravy stejně jako ve městech. Lidé se nestarali o dobytek a své hospodářství, domácí

¹⁰¹ OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 305.

¹⁰² BOCCACCIO, Giovanni. *Dekameron*, s. 13–14.

zvířata se toulala po polích, zdupala úrodu a nikomu to nevadilo. Vesničané upřednostňovali hýřivý způsob života, doprávali si všeho, co měli doma v zásobě.

Boccacciův Dekameron vychází z dění ve Florencii, přesto se jeho svědectví dá uplatnit na velkou část Itálie. Popisuje stejné vzorce chování, které se objevovaly v ostatních městech zamořených morem. Jedná se zejména o rutinu pohřbů, na kterých lidé netruchlí, nepláčou, jelikož si na přítomnost smrti zvykli a jsou příliš otupělí. Rozpadají se rodinné struktury a příbuzní se téměř nestýkají. Klérus, notáři a lékaři utíkají, nechtějí se přibližovat k nemocným. Konkrétně ve Florencii se objevil problém s brannou službou, související s poklesem počtu obyvatel a náhlým obohacením se dědictvím po svých zesnulých příbuzných, takže se jí nikdo nechtěl účastnit. Obyčejní lidé se radši těšili zděděnými majetky, užívali si přepychu a luxusních předmětů. Jako preventivní opatření před přílišným ukazováním se v luxusním zboží a překročením veškerých morálních zábran se v roce 1349 rada města rozhodla vydat zákon proti přepychu, který zakazoval ženám nosit hermelínové kožichy.¹⁰³ Podobná záležitost jako ve Florencii se objevila v Anglii, kde v roce 1337 anglický parlament rozhodl, že pouze aristokracie a kněžstvo s příjmy nad 1 000 liber mohou nosit kožešiny. Po roce 1363 předešlé rozhodnutí parlamentu už nebral nikdo vážně a i manuální dělníci s příjmy nad 266 liber se oblékali do kožešin.¹⁰⁴ Ve Francii panovala snaha pozvednout morálku obyvatel prosebnými bohoslužbami, ale i podporováním párů ve sňatkovosti anebo případným doporučením, aby se raději rozešly. Vyhlásili seznam trestných aktivit, mezi které patřily hazardní hry, práce v neděli, smuteční shromažďování i nošení smutečního oděvu, protože se rozmohl názor, že přílišná trudnomyslnost napomáhá šíření moru.

Myšlení středověkého člověka bylo silně poznamenáno vnitřním rozkolem církve. Roku 1378 došlo ke zvolení dvou papežů, čímž započalo tzv. západní schizma, jež zhoršilo už tak složitou a komplikovanou situaci. Dva soupeřící pontifikové, opírající se každý o jinou část katolické církve, vnesli do světa chaos, jež odhalil oslabení a křehkost katolického světa. Této události předcházelo přestěhování papeže Klementa V. do nového sídla v Avignonu. Papežství se tak dostalo pod velký vliv francouzských králů a mezi kardinály získali převahu Francouzi.¹⁰⁵ Po smrti francouzského papeže Řehoře XI., sídlícího zpět v Římě, byl v jednomyslné volbě,

¹⁰³ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 53.

¹⁰⁴ GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death*, s. 95.

¹⁰⁵ KUMPERA, Jan. *Historia Mundi III. Vybrané kapitoly z dějin středověku*, Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni, 2004, s. 52.

avšak za zmatečného dění a za nátlaku obyvatel Říma, kteří se obávali, aby se papežské sídlo nepřesunulo opět do Avignonu, zvolen novým papežem Ital Urban VI.¹⁰⁶ Brzy po svém nástupu začal kritizovat kardinály a ti s podporou francouzského krále prohlásili jeho zvolení za neplatné a zvolili vzdoropapeže Klementa VII., na jehož volbu Urban VI. reagoval uvalením exkomunikace, čímž dokonal vznik západního schizmatu.¹⁰⁷ Po odeznění Černé smrti se lidé začali názorově oddalovat od katolické církve a kritizovat její struktury a výkonné orgány, jelikož pocítili její oslabení, které se právě v době epidemie moru výrazně projevilo, když církev nebyla schopna zajistit plynulost jejích služeb veřejnosti, výrazně poklesla vzdělanost duchovních a ukázala se i zbabělost některých kněží. Křesťanská víra začala upadat už dvě generace před Černou smrtí, protože křesťanství bylo centralizované, přebujelé a společnost jej začala odmítat.¹⁰⁸ U přeživších křesťanů se po moru začal projevovat nový přístup k víře, při kterém nepotřebují kněží k tomu, aby mohli komunikovat s Bohem. Ve druhé polovině 14. století propukaly další morové epidemie, jež krizi kléru jen prohlubovaly, a vznik papežského schizmatu byl definitivním potvrzením rozkolu církve. Ten se projevili i stavbou rodinných kaplí a zvýšením počtu soukromých mší, což byl tvrdý úder do monopolu církevních sužeb.¹⁰⁹

3.3.1. Flagelantské hnutí

Jednalo se o hnutí, které se pokoušelo odprosit od Boha, a tím zastavit šíření smrtelné epidemie, jejímuž vypuknutí předcházela hříšnost společnosti. Kajičná procesí flagelantů měla odčinit nejen jejich hříchy, ale i hříchy celé společnosti. Jejich název pochází od slova bič (flagella), ten během procesí využívali k bičování sebe samotných.¹¹⁰ Hnutí flagelantů existovalo na sever a na jih od Alp již od 13. století, tudíž nebylo jen módní záležitostí morové epidemie. Rychle se šířilo ze střední Evropy do Německa, Flander, do severovýchodní části Francie a dokonce až do Avignonu.¹¹¹ Ve 13. a 14. století nabylo nového rozměru. Vzniklo tzv. „zbožné flagelantství“, které se vyznačovalo oproštěním se od erotiky, která dříve představovala běžnou součást hnutí.¹¹² Ve 13. století, kdy se ve větší míře začalo rozmáhat, mu církev nepřikládala

¹⁰⁶ RAPP, Francis. *Církev a náboženský život západu na sklonku středověku*, s. 34.

¹⁰⁷ DRŠKA, Václav – PICKOVÁ, Dana. *Dějiny středověké Evropy*, s. 301–302.

¹⁰⁸ GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death*, s. 83.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 85.

¹¹⁰ HORROX, Rosemary. *The Black Death*, s. 150.

¹¹¹ LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude. *Encyklopedie středověku*, s. 500.

¹¹² ZIEGLER, Philip. *The Black Death*, s. 87.

takovou důležitost, kterou na něj zaměřila v době epidemie moru, kdy si flagelanti získali velkou základnu podporovatelů, která vyvolala znepokojení církve, u které se naopak projevilo oslabení její členské základny. Není pravda, že by postavení flagelantů „mimo zákon“ bylo jen otázkou 14. století, jejich hnutí v očích církve i panovníků nebylo příliš oblíbené už ve století předchozím.

V průběhu 14. století byl podle mnohých věřících spáchán značný počet hříchů a žádná změna k lepšímu nebyla očekávána. Tyto myšlenky podporovaly hrůzy Stoleté války, turecké nebezpečí na východě i velké schizma.¹¹³ Leckdo tvrdil, že se blíží konec světa, podle některých současníků se schylovalo k naplnění proroctví ze Zjevení Janova o příchodu tisíciletého království. Flagelanti tedy měli určitý podíl na rozšiřování chiliasmu,¹¹⁴ ale i bez nich tyto ideje v období vrcholného středověku sílily. Flagelanti se většinou nacházeli v oblastech, kam mor ještě nedošel, proto v nich lidé spatřovali předzvěst smrti. V místních probouzeli davový fanatismus, přidávali se k nim a společně prosili Boha. Do měst, jež navštívili, přinesli duchovní regeneraci, zločinci se doznali ze svých hříchů, navrátili ukradené věci a lidem po odchodu procesí zůstala naděje a víra. Je nepopíratelným faktem, že mnohokrát právě oni sami mor roznášeli do ještě nenakažených oblastí Evropy. Z počátku byla jejich idea podporována mnohými šlechtici, měšťany a sedláky, ale překvapivě i mnohými kleriky. Například v Nizozemí za hnutím stálo i vysoké duchovenstvo. Z dochovaných pramenů se tam seskupovala procesí o 100 000 účastníků.¹¹⁵

Nejčastěji jej vedli klerici, kteří chodili bosí, bili se důtkami, zpívali prosebné písně, modlili se a prosili Boha o smilování. Opírali se o tzv. „nebeský dopis“,¹¹⁶ text přinesený na Zemi andělem, jež vypovídal o hněvu Krista, volal po reformách a změně k lepšímu.¹¹⁷ Sliboval, že když lidé změní způsob svého života, Kristův hněv se uklidní a bude jim zajištěn čas požehnání a blahobytu. Tato činnost nesla symboliku v prožívání Kristova utrpení. Flagelanti své praktiky ritualizovali a mohli jsme je s větší četností spatřovat v symbolické dny, např. na Velký pátek. Centry jejich hnutí, jež v těchto oblastech odeznělo až po uplynutí několika málo let, kdy se flagelantské svazy

¹¹³ WEBER, Eugen. *Apokalypsy: Proroctví, kultury a chiliastické představy v průběhu staletí*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1999, s. 59–60.

¹¹⁴ Středověké náboženské učení o druhém příchodu Krista na Zemi a následném nastolení tisíciletého království a konci lidských dějin. Křesťanský chiliasmus se odvolává na biblickou knihu Zjevení Janovo.

¹¹⁵ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 91.

¹¹⁶ Tento spis se dostával do popředí opakovaně v průběhu středověku. Jedna jeho část je známá již kolem roku 1200. Flagelanti textu přikládali velkou váhu, ale není zřejmé, zda mu opravdu věřili.

¹¹⁷ LERNER, Robert E. The Black Death and Western European Eschatological Mentalities, *The American Historical Review* 86 (1981), č. 3, s. 537.

13. století změnilo v bratrstva kajícníků, byly střední a severní Itálie, především Benátsko a Furlansko.¹¹⁸

Délku procesí stanovovali podle Kristova věku na 33 dnů, tato symbolika se objevuje i při vstupu do bratrstva. V případě, že se někdo chtěl stát členem, musel v bratrstvu setrvat minimálně 33 dní a vlastnit určitý obnos peněz.¹¹⁹ Členové měli zakázáno hovořit se ženami a obecně s nimi cokoliv provozovat. Nesměli lhát a museli příslibit, že se vyzpovídají, budou se kát a svým nepřátelům vše odpustí. Relativně přísné podmínky pro vstup k flagelantům můžeme zaznamenat jen v případě epidemie Černé smrti, neboť u dalších morových ran se zájem o procesí snížil, a tak museli do svých řad rekrutovat zájemce za mírnějších podmínek.¹²⁰ Celé procesí vedli čtyři mistři a ostatní se podřizovali jejich nařízením, organizovali se do dvoustupů, které provázeli světloňoši a korouhevníci. Od ostatních poutníků se odlišovali svým specifickým oděním, na kterém měli kříže na zádech, hrudi a kápi. Jejich příchod oznamovaly kostelní zvony. Když už nebylo lidí, kteří by odklidili mrtvé, ujali se této úlohy sami, čímž pozvedali svůj morální kredit u veřejnosti.¹²¹

V kronikách můžeme číst spíše o negativní stránce flagelantů, obzvláště pokud je psali teologové. Obviňovali je z šíření moru, z podněcování pronásledování Židů a z jejich vražd. Kritikou prošla i jejich kriminalita a objevovaly se u nich i sexuální prohřešky. Nevůli proti nim posílilo popírání či porušování důležitých dogmat a zákonů církve. Dovolili si zpochybňovat kněžské úřady, zpovědi, odpustky atd. Kázeň, jíž se z počátku vyznačovali, brala za své, dopouštěli se vykrádání domů, narušování mší a zneužívání dobré vůle domorodců. Byly i případy osob, jež se opakovaně přidávaly k flagelantskému procesí vždy jen na příslušných 33 dnů, aby se vyhnuli práci.¹²² S jejich procesí vznikly problémy v klášterech, které se musely potýkat s příchodem stovek poutníků najednou, o něž se nedokázaly postarat. Běžné procesí čítalo 200 až 300 účastníků, ale občas se objevila větší skupina, která měla přes 1 000 členů.¹²³ V Nizozemí do kláštera dorazilo až 2 500 flagelantů, kteří se zde usadili na dobu 6 měsíců, čímž způsobili potíže, jelikož péče o tak neobvykle vysoký počet poutníků byla velmi náročná.¹²⁴

¹¹⁸ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 88.

¹¹⁹ OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 315.

¹²⁰ ZIEGLER, Philip. *The Black Death*, s. 89.

¹²¹ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 98.

¹²² OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 316.

¹²³ ZIEGLER, Philip. *The Black Death*, s. 88.

¹²⁴ Tamtéž, s. 94.

Poté, co se flagelanti pokoušeli sami léčit nemocné pomocí zábalů namáčených ve vlastní krvi a vymítáním ďábla, uvalil na ně papež klatbu. Když procesí dorazilo do Basileje, Klement VI. jim zapověděl vstup. Zakázal jim předvádět veřejná pokání a pokračovat v jejich procesích. Karel IV. Lucemburský jej v těchto rozhodnutích podporoval, proto papež nakonec osobně vyzval i francouzského a anglického krále, aby se přičinili a potlačili tažení flagelantů třeba i vojenskou silou. 20. října 1349 vydal bulu, která umožňovala biskupům zakročit proti flagelantům.¹²⁵ Po tomto papežském zásahu počet flagelantských procesí klesl, ale příležitostně byly spatřovány v průběhu 15. století. K utlumení flagelantských procesí nebyl tak důležitý fakt, že je papež postavil mimo zákon, ale především podpora, která se mu dostala od panovníků a šlechty, kteří jim znemožňovali vstup do jejich zemí.¹²⁶

Flagelanti měli úzkou souvislost s pronásledováním Židů, často jejich průvody tomuto pronásledování předcházely. Byly jeho nepřímou příčinou a posilovaly kolektivní strach. I přes časovou shodu nelze jednoznačně prokázat souvislost mezi průvody flagelantů a židovskými pogromy. Dochované písně ani modlitby neobsahují antisemitské výroky či výzvy k vraždění Židů ze strany flagelantů. Klaus Bergdolt zastával následující názor: „Podle naší teze flagelanti Židy nezabijeli ani nevyvolávali pogromy, ale přispívali nepřímo, tedy přemrštěnými, avšak nesplněnými nadějemi, k honbě na „viníka“, tedy k pronásledování Židů.“¹²⁷

3.4. Hospodářsko-ekonomické aspekty

Je třeba zdůraznit, že ne všechny změny, k nimž v období morové epidemie v Evropě došlo, musely mít pouze jednostranný negativní dopad. Problém pozitiv a negativ nejčastěji spočívá v úhlu pohledu, kterým na danou změnu pohlížíme. Ačkoliv určité úzké skupiny či jednotlivé segmenty trhu mohly vnímat zvýšení poptávky po svém zboží či službách jako pozitivum, pro chod celé ekonomiky by se pozitiva hledala obtížněji. Dobrým příkladem mohou být změny u některých vybraných povolání, např. výkon lékařského či právníckého povolání ovlivnila morová epidemie velmi citelně. Velká poptávka po službách zmíněných profesí naprosto potlačila jakoukoliv možnost jejich nezaměstnanosti, nemluvě o faktu, že se jejich příjmy zvyšovaly přímo úměrně s poptávkou, což můžeme z pohledu osob vykonávajících tato povolání vnímat jako

¹²⁵ ZIEGLER, Philip. *The Black Death*, s. 95.

¹²⁶ HORROX, Rosemary. *The Black Death*, s. 153.

¹²⁷ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 97.

jednoznačné pozitivum. Na druhou stranu právě tito jedinci byli vystaveni intenzivnímu a častému styku s nemocnými, což zapříčinilo jejich vyšší úmrtnost a následný nedostatek. Právě tyto okolnosti nelze vnímat jinak než negativně.

Je třeba si uvědomit, že změny, jež se na základě morové epidemie promítly do fungování trhu, probíhaly na základě iracionálního chování lidí, které často spatřujeme v lidských dějinách v době katastrof. Trh byl zdeformován a došlo k jeho výrazné regionální diferenciaci.

3.4.1. Zisky a „pozitiva“

Podstatné změny se v době moru promítly především v evropském obchodu. Výrazně vzrostla poptávka po různých bylinných preparátech, mastech, lécích a hlavně po tzv. všeléku. Anglie se stala jeho velkým odběratelem. Obchodníci důsledně dohlíželi na dovoz a manipulaci s takto žádaným zbožím. V dobách, kdy se po něm v Anglii zvyšovala poptávka, ho nebyl dostatek, jelikož probíhající válka ochromila obchod.¹²⁸

Objevilo se mnoho rad, jak se v době epidemie chovat: doporučovalo se vykuřování místností vonnými dřevy – dubovým, jasanovým, myrtovým atd., do jídel se přidávaly vysoce aromatické přísady a koření, byla zakázána konzumace některých potravin jako nebezpečných, jiné se naopak doporučovali. Odborníci za nezávadné považovali maso skopové, telecí, kozí, koroptví, bažantí a kuřecí, ovšem rybí maso pokládali za nevhodné. Doporučovali pít pivo, víno, ale sladké ovoce jako hrušky, které se rychle kazilo, zakázali. Další protimorová opatření uvádí Jean Delameau, jež popisuje zažihání ohňů na křižovatkách měst, dezinfikování osob, svršků a domů silnými parfémy a sírou, doporučené vycházení do ulic s maskou v podobě ptačí hlavy, v jejímž zobáku byly ukládány vonné látky.¹²⁹ Tento výčet rad velmi ovlivňoval poptávku po zboží na trhu a pohyboval s cenou. Konkrétně ve Florencii došlo k velkému vzrůstu cen potravin, který se nejvíce projevil u pečiva, cukru, drůbeže a vajec. Změny v ceně můžeme pozorovat také u vosku, jehož poptávka se zvýšila, když lidé začali nakupovat velké množství svící za mrtvé. V tomto případě došla situace tak daleko, že ceny vosku a objem nákupu svící musely být regulovány.¹³⁰ Tyto události jsou dobrým příkladem znehodnocení měny.

¹²⁸ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 129.

¹²⁹ DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století*, s. 126.

¹³⁰ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 50.

Další rada pro bezpečí domova se vztahovala k oknům, jež musela zůstat neprodyšně zavřená. U bohatých rodin se doporučovalo je zakrýt těžkými závěsy, čímž mor přinesl nezanedbatelné zisky výrobcům čalounění a nástěnných koberců v Belgii a severní Francii. Nejčastěji se této úlohy chopili mniši, kteří postupně uspokojovali poptávku po nástěnných kobercích. Poptávka zrodila nové prosperující odvětví, což můžeme považovat za počátky nového specializovaného průmyslu, do kterého kromě čalounění a výroby koberců patřilo i tkaní lnu a konopí. Výroba nástěnných koberců patřila k průmyslu vynikajícího svou vysokou kvalitou. To samé nelze říci o tkaní lnu a konopí, jež patřilo do třídy nižšího či středně kvalitního průmyslu, jehož výrobky byly v morové době více poptávány než ty kvalitní, a to především v oblastech západní Evropy.¹³¹

Morová epidemie se promítla i na francouzském vinařství. Francouzské víno si drželo vysokou úroveň a ve 14. století bylo poptávaným artiklem, který se vyvážel do mnoha zemí, např. do Anglie. Stoletá válka a morová epidemie vyvolaly ve Francii jeho krizi. Největší dopad na produkci vína měl nedostatek pracovníků, kteří by v obvyklém časovém rozpětí dokázali sklidit rozsáhlé vinice, stejně tak péče jim věnovaná nedosahovala obvyklých předkrizových standardů. Přes evidentní pokles produkce francouzského vinařství, dopady na něj nebyly tak zdrcující, jak by se dalo očekávat. Anglická poptávka po víně neklesla a díky tomu se ztráty mohly částečně vykompenzovat vzrůstající cenou. Dění dokládá například Norman Cantor: „*Krise vinařství, původně vyvolaná válkou a prohloubená morovou ranou, měla na venkov zničující dopad. V první polovině čtrnáctého století odplouvalo ročně do Anglie 725 až 1 360 lodí s gaskoňským vínem. Mezi 8. zářím 1349 a 27. srpnem 1350 jich bylo pouhých 141.*“¹³² Po odeznění černé smrti se venkov postupně zotavoval, a přestože byl v následujících desetiletích vystaven dalším morovým epidemiím, jeho produktivita narůstala, což se týkalo i produkce vína.

3.4.2. Negativní dopady na města

Mezi nakaženými a nenakaženými městy vzrůstalo napětí a nepřátelství. Například Sicilské komuny, kterým se zatím nákaza úspěšně vyhýbala, odmítaly přijímat uprchlíky z Messiny, kde se mor rozšířil v plné síle, a tím se zvýšil pohyb

¹³¹ EPSTEIN, Stephan R. Town and Country: Economy and Institutions in Late Medieval Italy, *The Economic History Review* 46 (1993), č. 4, s. 466.

¹³² CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 45.

obyvatelstva po zemi. Černá smrt změnila sociální strukturu měst. „*Všechny morové kroniky také opakovaně hovoří o přerušení obchodní a řemeslné činnosti, zavřených obchodech, a dokonce i kostelích, přerušení veškerých zábav, vylidnění ulic a náměstí, umlkých zvonech*“.¹³³ Lidé v sobě navzájem spatřovali takový strach, že spolu ani nemluvili. Takové chování ohrožovalo obchod s potravinami napříč Evropou, ale také zásobování jednotlivých měst. Problém můžeme spatřovat obzvláště u Florencie, Benátek či Janova. Florencii stačily výnosy půdy k nasycení města jen na pouhých pět měsíců a Benátky s Janovem na tom byly ještě hůře, jelikož své veškeré zásoby potravin musely dovážet po moři.¹³⁴ Často se od zemědělství očekávala zcela nereálně vysoká produkce a její nedostatek vedl ke krizi v zásobování, jíž umocnila paralyzovaná námořní doprava. Obchodníci s kořením se svými loděmi se pokoušeli zakotvit na Jaderském pobřeží a v Tyrhénském moři, konkrétně u Sicílie, Benátek, Pisy a Janova. Zdejší obyvatelé věděli, že se morem mohou nakazit už při pouhé komunikaci s posádkou lodí, proto je nenechali zakotvit a raději je ostřelovali hořícími pochodněmi. V přístavech narůstal počet lodí bez posádky, respektive s mrtvou posádkou, která leckdy zemřela, ještě než loď vůbec do přístavu doplula.¹³⁵

Prvními zásadními opatřeními, kterými se představenstvo měst snažilo zamezit šíření moru, byly zákaz vstupu do měst, povinnost nahlašovat podezřelé a vyhánění žebráků. Ve Florencii existovaly tzv. zdravotní úřady, které měly na starost řízení práce lékařů, dohlížečů, hrobníků, kontrolovaly špitály a pohřebnictví. Také pod ně spadala veřejná hygiena.¹³⁶ Představenstvo Benátek nechalo zavést tyto zdravotní úřady až za moru. Ve velkém počtu z měst utíkali lékaři.¹³⁷ Uprchlí lékaři měli tu výhodu, že je po opadnutí morové epidemie a jejich opětovném návratu do města nikdo nepotrestal, jelikož nebyl kdo a doktor byl vždy potřeba. Lékařské kolegium bedlivě dbalo na to, aby léčení nemocných provozovali pouze ti, kteří předtím složili zkoušky.¹³⁸ Ostražitost byla na místě, jelikož se v době moru vyrojil velký počet mastičkářů, kteří se snažili

¹³³ DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století*, s. 139.

¹³⁴ PROCACCI, Giuliano, *Dějiny Itálie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1997, s. 57.

¹³⁵ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 36.

¹³⁶ Tamtéž, s. 153.

¹³⁷ Lékař měl za povinnost navštívit domácnost a vyšetřit pacienta, ale v případě že diagnostikoval mor, mohl se svobodně rozhodnout, jestli chce v léčbě pokračovat. Tato volnost při rozhodování jim byla ponechána, jelikož se vědělo, že pravděpodobně pacienta nevyлéčí a sám přitom nasazuje život.

¹³⁸ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 46.

zbohatnout na neštěstí druhých.¹³⁹ Další expandující odvětví tvořili astrologové. Nepříznivou pozicí nebeských těles si lidé vysvětlovali mnohé neduhy života.

Města omezila pořádání trhů a shromáždění. Nezrušila je však úplně, aby umožnila obyvatelům nákup potravin. Byly zavírány nevěstince a přísné kontrole města podrobila i pouliční prostituci. Dozorovala nad úklidem odpadu a zdechlin hlavně v Itálii. Po této stránce selhal například Londýn, jež byl neuvěřitelně znečištěný. Z důvodu trvání preventivních opatření došlo k velkému odlivu peněz ze státní a městské pokladny. Mor uškodil anglickému exportu vlny a sukna na kontinent, především do Německa a Flander. Silně postihl cechy napříč Evropou, protože ztratily mnoho svých příslušníků. Ve Florencii došlo k zániku mnohých povolání, případně k významnému omezení počtu lidí, jež dané povolání vykonávali. Například právě ve Florencii vybízeli k přistěhovalectví zkušené mincíře z Neapole, protože jich sami měli nedostatek. Podpora přistěhovalců sahala tak daleko, že byla uprchlíkům a delikventům slibována beztrestnost, vyhnanci se mohli za úplatu vrátit. Obdobný problém se projevil u barcelonské mincovny, kde nedostatek mincířů přinutil krále zrušit mincovní privilegia, aby mohl jmenovat dvacet nových mincovníků, přestože před morovou epidemií nebyli členy cechu.¹⁴⁰ Nedostatek lidí postihl i duchovenstvo. Všude se uvolňovala pracovní místa a biskupové měli nelehký úkol. Augustiniánští kanovníci museli přistoupit k vysvěcení na kněze i u osob neovládajících latinu, což bylo ještě před morem jasným požadavkem ke složení zkoušky.

Abnormálně vysoká úmrtnost i mezi duchovními a hrobníky nastolila otázku, jak dopřát mrtvým důstojný pohřeb. Často nebylo lidí, kteří by kopali hroby, sloužili mše a vedli smuteční průvody. Jean Delameau vystihl krizi pohřebnictví následovně: „*Morem zasažená města již nebyla s to pohřbívat své mrtvé. V době velkých epidemií se tak lidský skon ničím nelišil od smrti zvířat.*“¹⁴¹ Benátské úřady relativně rychle zareagovaly a zorganizovaly hromadné pohřbívání mrtvých, odstraňování zdechlých zvířat, izolovaly nemocné a zavedly ohlašovací povinnost. Florencie se na epidemii připravila již před vypuknutím moru v době, kdy o takovém nebezpečí nemohla ještě tušit. Roku 1321 florentské úřady vydaly *Statuti Sanitary*, upravující přidělování

¹³⁹ K mastičkářům se lidé uchýlovali poté, co medicína selhala nebo v případě, že se k nim lékař ani nedostal, z důvodu jejich velkého nedostatku. Byli ochotni platit obrovské sumy peněz za různé masti a odvary, které jim samozřejmě nijak nepomohly. Přesto, že na této činnosti mastičkáři velmi zbohatli, smrti se stejně jako lékaři nevyhnuli, jelikož se také osobně často stýkali s nemocnými.

¹⁴⁰ ARTERA, Antonio U. – CAMPISTOL, Juan R. – ZAMORA, José M. J. – SERRANO, Carlos S. *Dějiny Španělska*, s. 174.

¹⁴¹ DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století*, s. 144.

potravin, zásobování pitnou vodou, pohřbívání a organizování pomocných prací v případě katastrofy či epidemie.¹⁴² Přesto města přijímala opatření spíše výjimečně. Většina měst si hrozbu nechtěla připouštět. Když se vyskytlo nebezpečí nákazy, všichni se jej nejprve snažili nevidět. Kroniky o moru vypovídaly o časté nedbalosti úřadů, které nepřijaly taková opatření, jaká si naléhavost situace žádala, ale jakmile se už jednou začal budovat obranný mechanismus, ochranné prostředky se v průběhu staletí stále více zdokonalovaly.¹⁴³ Lze říci, že města i přes budování ochranných mechanismů selhala a morovou epidemií příliš efektivně neodrazila.

Také apatykáři a hrobníci půjčující máry, příkrývky či podušky pro pohřební obřady za maximální ceny se v této době obohatili a ani prodejci pohřebního oblečení si nevydělávali špatně. Tento šat stál v dobách před morem 3 fioriny, ale v roce 1348 se cena vyvrstila na 30 fiorinů.¹⁴⁴

3.4.3. Venkov

Velmi zajímavý byl dopad morové epidemie na evropský venkov, který prodělal řadu změn a povětšinou jej postihl rozsáhlý program obnovy, který byl veden shora na popud velkých pozemkových vlastníků či zdola z iniciativy rolníků. Přestože se jednotlivé části Evropy značně lišily, program obnovy mohl působit velmi podobně. Bohužel se o dopadu morové epidemie na venkov nedochovalo tolik svědectví, jak je tomu například u velkých měst. Přesto se z lokálních kronik podařilo nashromáždit svědectví o jeho proměně. Vztah venkova a města byl v této problematice velmi úzký, vzájemně se ovlivňovaly.

Dobrým příkladem je dění v Bordeaux, které popisuje ve své knize Norman Cantor. Zaměřil se na změny ve vsi St. Julien a obnovu podporovanou katedrálou sv. Ondřeje. Pojednává o roce 1365, kdy byly usedlosti okolo vesnice již 20 let opuštěné a bez jakéhokoli využití. Všichni původní obyvatelé zemřeli. Zdejší kapitula řešila problém s dohledáním dědiců. Měla na tom velký zájem. Když nevěděla, kdo je nový majitel, neměla od koho vybírat nájem z daného pozemku, což byl velmi nežádoucí efekt lokální mortality na pozemkové vlastníky. Narušily se tím lenní vztahy, čímž došlo k poklesu vybraného daňového obnosu, a tak se pozemkoví vlastníci snažili dopátrat nových plátců daní. „*Jejich výzvu, aby se případní dědici přihlásili, četli*

¹⁴² BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 155.

¹⁴³ DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století*, s. 134.

¹⁴⁴ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, Vyšehrad, s. 50.

čtyřikrát za sebou kněží z kazatelen největšího chrámu i patnácti farních kostelů v Bordeaux“.¹⁴⁵ Když se do stanovené doby nikdo nepřihlásil, propadly usedlosti přímo do správy kapituly a děkana. Proces v Bordeaux započal v padesátých letech 14. století a zintenzivnil se v letech šedesátých. Dalším případem je opatství La Sauve, které taktéž usilovalo o znovuoobnovení venkova. Opatství se snažilo oslovit především místní obyvatelstvo, ale lákalo i přistěhovalce ze sousedních zemí, například z Bretaně. Osadníci obnovující pronajaté opuštěné usedlosti již do 3 až 4 let prokázali schopnost sklízet úrodu z vinic, díky čemuž se brzy začal obnovovat zchátralý venkov.¹⁴⁶

V důsledku morové epidemie došlo k velkému úbytku obyvatel, což mělo zásadní vliv na pokles poptávky po některém zboží. Zájem se snížil především u obilí a tak velmi zásadně klesla i jeho cena.¹⁴⁷ To byla příznivá zpráva pro města, avšak ne pro rolníky na venkově. Prudký pokles cen potravin ve druhé polovině 14. století nebyl zastaven ani velkou migrací obyvatel z vesnic do měst, jak uvádí Norbert Ohler: „...klesaly ceny nemovitostí (nabídka převyšovala poptávku) a lidé opouštěli dosavadní sídla (stěhovali se z venkova do opuštěných měst).“¹⁴⁸ Například na Istrii musela benátská vláda vyzvat k osidlování venkova. Kdo se do roka se svou rodinou usadil na venkově, byl na několik let osvobozen od všech daní. Ovšem v oblastech s nedostatkem rolnictva, ve kterých se vesničané rozhodli nemigrovat do měst, došlo k migraci mezi jednotlivými vesnicemi. Jednalo se především o období 60. let 14. století. Migrací si vesničané zajistili lepší pracovní podmínky, jelikož se je pánové snažili udržet na svých panstvích, a tak jim nabízeli lepší podmínky, například jim snižovali ceny pozemků k pronájmu.¹⁴⁹ Přestože venkov ztratil početnou pracovní sílu, jeho produkce převyšovala poptávku. Pokles cen potravin migraci ještě více podporoval. Očekávaná stabilizace cen po snížení produkce se nedostavila. Lidé, kteří se rozhodli zůstat na venkově, už neobdělávali tak rozsáhlé oblasti. Vybírali si jen výnosnější a lepší půdu, na jejíž obdělávání stačilo méně rolníků a mnohé z opuštěných oblastí se v souvislosti

¹⁴⁵ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 45.

¹⁴⁶ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 46.

¹⁴⁷ O cenách obilí nelze vynášet jednoznačné soudy, jelikož byly značně nestabilní a lokálně se jejich hladina zásadně lišila. Bridbury oproti jiným autorům uvádí naprosto opačný vývoj. Roku 1351 ceny obilovin začaly růst a od roku 1370 se vyšplhaly ještě více nahoru, do konce 14. století se ceny udržela vysoko, až na výjimečné poklesy. Finanční nárůst je způsoben snížením úrodnosti, která vyvolala vyšší poptávku, čímž se zboží zdražilo. Důvodem rozdílných názorů jednotlivých historiků je nejčastěji odlišnost doby již se zabývají. Jelikož těsně po černé smrti se ceny většinou propadaly, ale po dalších epidemiích se lokálně pozvedly a začalo zdražování potravin. Citováno dle: BRIDBURY, Anthony R. *Before the Black Death, The Economic History Review* 30 (1977), č. 3, s. 402.

¹⁴⁸ OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, s. 309.

¹⁴⁹ GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death*, s.137.

s nárůstem poptávky po surovině pro vlnářský průmysl postupně přeměňovaly v zimní pastviny pro ovce.¹⁵⁰ Ovce se ukázaly jako výnosnější artikl podnikání, jejich chov byl snazší a poptávka po jejich mase a vlně výrazně rostla.¹⁵¹ Výnos z obdělvané půdy v přepočtu na pracovní sílu se zvyšoval a zapříčinil další pokles cen. Pozemkoví vlastníci měli nižší náklady. Menší zájem o pracovní síly pro obdělávání půdy zvýšil nezaměstnanost.

Venkovské obyvatelstvo nahradilo ve městech chybějící pracovní sílu v mnohých odvětvích oslabených vysokou úmrtností. Cechy v reakci na tuto migraci omezovaly příliv rolníků do měst, a to prohloubilo zbídačený stav venkova. Někteří rolníci se snažili vyřešit svou nedobrou finanční situaci přechodem k jiné pracovní činnosti, která se dala provozovat na venkově bez omezování cechů.¹⁵² Mzda za tuto činnost byla stále nízká, nicméně jejich dřívější výdělek převyšovala. Města ve snaze revitalizovat venkov zastavila příliv rolníků, čímž se zvýšila zemědělská produkce, která vedla k dalšímu poklesu mezd na venkově a výše zmiňované nezaměstnanosti. Zemědělci žili na pokraji existenčního minima, situace na venkově byla vážná, hrozily hladomory. Majetnější sedláci těžili ze sociálních rozporů, čímž rolníky uvrhovali do ještě větší chudoby. Za konkrétní důsledky černé smrti lze považovat třídní polarizaci, akumulaci kapitálu a postup bohatších svobodných rolníků do zemanských vrstev.¹⁵³ Stejně jako ve Francii byl venkov zanedbán i v Německu. Pole ležela ladem a volně se po nich toulal dobytek. Došlo ke snížení celkové bezpečnosti venkova. V oblastech se sníženým počtem obyvatelstva se rozmnožila divoká zvěř, především vlci. Ve všech řemeslnických odvětvích klesla výroba, a tak se rozmohla násilná přepadávání a loupeže. Vznikaly celé loupežné skupiny o několika desítkách lidí, většinou z bývalých ozbrojených žoldnérů, k nimž se často přidávali i sami oloupení nebo uprchlí sedláci a bezzemci.¹⁵⁴ Zvýšil se rozdíl mezi mzdami zemědělských rolníků a řemeslníků. V Německu se lišily kolem roku 1400 až dvojnásobně či trojnásobně.¹⁵⁵ Také v Anglii došlo k obnovení pastvin a přetěžování půdy v předešlých desetiletích skončilo, jelikož si zemědělci vybírali jen tu výnosnější půdu. Regiony s méně výnosnou zeminou byly obyvatelstvem často opuštěny úplně, avšak vystřídala je

¹⁵⁰ PROCACCI, Giuliano, *Dějiny Itálie*, s. 58.

¹⁵¹ GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death*, s. 94.

¹⁵² Často se uchýlovali k chovu ovcí a přádelnictví. Další z možných zaměstnání bylo hornictví a příležitostná práce s dobytkem, jako honáctví.

¹⁵³ CANTOR, Norman F. *Po stopách moru*, s. 72.

¹⁵⁴ WONDRAK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*, s. 22.

¹⁵⁵ BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, s. 165.

zvířata, jež byla kultivací půdy vyhnána. Příkladem takové oblasti je Breklands ve východní Anglii. Do roku 1100 byla tato oblast prakticky neobydlena, v letech 1100 až 1349, díky populační explozi, narůstalo její osidlování a kultivace půdy, ovšem v roce 1400 se tento proces obrátil a více než polovina vesnic zůstala opuštěna.¹⁵⁶

Celé toto dění ohledně špatného života rolníka žijícího jen z nízkých mezd lze interpretovat i naprosto opačným způsobem. Problém uchopit mzdové poměry ztěžuje různorodost jednotlivých lokalit nejen Evropy, ale i regionů jednotlivých zemí. V některých oblastech se naopak pozemkoví vlastníci a statkáři dostali do situace, kdy si rolníci diktovali podmínky. Jedná se především o ty oblasti, kde byl rolníků velký nedostatek. Využili situace a požadovali navýšení platů, lepší životní podmínky, kvalitnější stravu a celkové navýšení své životní úrovně. Jako už tradičně můžeme tyto změny ukázat na Anglii, jež se často odlišovala od zbytku Evropy. Zdejší rolníci požadovali po svých pánech kvalitnější potraviny. Chleba se nyní stal artiklem, kterého se jim bez problémů dostávalo, což před morem neplatilo, vyžádali si nahrazení méně výživné slaniny za hovězí a jehněčí maso, preferovali čerstvé ryby před starými hodně nasolenými kusy a pracovníci na sklizních požadovali i silnější a kvalitnější pivo. I stav jejich domovů se posunul k lepšímu. Kamenné domy byly opatřeny dřevěným rámováním a rolnické rodiny už nemusely obývat prostory společně se zvířaty a mohly bydlet v místnosti oddělené od dobytka.¹⁵⁷ Lepší životní podmínky si na svých pánech vybojovali i venkovští dělníci, jejich platy se zvýšily a rozšířila se jejich práva. Konkrétní příklad můžeme ukázat na panství Cuxham. V roce 1347, ještě před morovou epidemií, zdejší oráči dosahovali platu 2 šilinky, ale v morové době roku 1349 se jejich plat vyvýšil na 7 šilinků a v roce 1350 už to bylo 10 šilinků a 6 pencí.¹⁵⁸ Výsledkem byl výrazný nárůst životní úrovně lidí žijících se fyzickými pracemi na venkově.

Anglie se od zbytku Evropy lišila především tím, že byla převážně agrární zemí a drtivá většina obyvatelstva žila na venkově. Venkované se živili chovem ovcí, skotu a obilnářstvím. Nejúrodnější ornou půdu držela v rukou církevní knížata nebo duchovní společenství. Po celé zemi byla šířena výzva k odporu proti institucionální církvi, na níž měl největší vliv svým učením John Wicleff.¹⁵⁹ Svobodní sedláci vyšli z jeho tezí a odmítli zvyšování daní. Požadovali volný přístup do lesů i právo lovu a zrušení

¹⁵⁶ GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death*, s. 135.

¹⁵⁷ PLATT, Colin. *King Death: the Black Death and its aftermath in late-medieval England*, Toronto Buffalo, University of Toronto Press, 1997, s. 34.

¹⁵⁸ GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death*, s. 94.

¹⁵⁹ Byl anglickým teologem na Oxfordské univerzitě, který propagoval reformy římskokatolické církve. Je považován za předchůdce protestantské reformace.

posledních zbytků nevolnictví. Anglický panovník Richard II. zprvu jejich požadavky přijal, avšak když povstání potlačil, začal s procesy a popravami. Nakonec se proti sedlákům postavila i šlechta. Přesto bylo jejich postavení v porovnání s rolníky na kontinentě mnohem privilegovanější. V Anglii byl rozdíl i v tom, že města neochraňovala cechy. Je nutné podotknout, že se daňová zátěž, především během stoleté války, zvyšovala nejen v Anglii, ale i ve Francii. Jednalo se o daně přímé (především daň z hlavy) i daně nepřímé (výpomocné platby státu), jejichž výsledkem byly vzpoury proti placení daní, například v Paříži či v Rouenu v roce 1382.¹⁶⁰

Zemětřesení, hladomory a celkové klimatické ochlazení vedlo k úpadku venkova už před vypuknutím morové epidemie. Přístup pozemkových vlastníků způsoboval další chudnutí rolnictva. Mor tyto procesy úpadku ještě urychlil. Je třeba zdůraznit, že zemědělskou krizi nevyvolal nedostatek pracovních sil na venkově, ale nízká úroveň mezd a nadbytek lidí.

¹⁶⁰ LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude. *Encyklopedie středověku*, s. 498.

4. Závěr

Hlavním cílem této práce bylo zaznamenat problematiku Černé smrti v evropském kontextu, ale svou pozornost jsem věnovala i dalším epidemiím moru ve 14. století. Nejvýznamnější složkou práce bylo zachytit změny způsobené morem v různých oblastech lidského života, ať už se jedná o změny sociální, náboženské či hospodářské. Za nezanedbatelné jsem považovala představit změnu společenských poměrů a přeskupení hodnot.

Evropa první poloviny 14. století se vyznačovala nejednotným vývojem. Drtivá většina evropského obyvatelstva žila na venkově a věnovala se obdělávání půdy a chovu dobytka. Ačkoli na přelomu století zdroj největšího bohatství spočíval v půdě, začala se rozšiřovat početná menšina zaměřující se na řemeslnictví. Vznikaly velké oblasti, které přestaly svou výrobou zásobovat jen samy sebe a zaměřily se více na export. Na začátku 14. století prošla Evropa změnou klimatu a začalo ochlazování, které vedlo k nárůstu srážek a zkracování letního období. Mnohá půda už nedávala tak vysoký výnos jako v letech předešlých, což vyústilo v hladomory a lidová povstání. Dalším faktorem, který situaci zhoršil, byla Stoletá válka probíhající v letech 1337–1453. Přes zmiňované události se Evropa nepotýkala s ničím neobvyklým, co by naznačovalo hrůzy, jež přijdou s epidemií moru.

V roce 1347 vstoupila do Evropy morová epidemie z oblasti Asie. Její intenzita kulminovala v letech 1348 a 1349 a postupně vymizela roku 1352 v oblasti Ruska. Sílu a rychlost šíření nákazy udávalo roční období, obchodní tepny, zalidnění jednotlivých oblastí i druh morové nákazy. Ve 14. století byl nejrozšířenější dýmějový mor, který byl většinou doprovázen morem plicním a občas se objevil i mor septický. Jediným účinným lékem proti moru jsou antibiotika, tudíž snahy středověkého lékařství o morovou prevenci opírající se o antické autory Hippokrata a Galéna byly zcela neúčinné.

Mnoho měst spojoval stejný problém s příchodem většího množství venkovských obyvatel zapříčiněný hladomory, a když vypukla epidemie moru, celá situace se ještě zhoršila. Z mnohých příchozích do měst se stali bezdomovci, žili v nehygienických podmínkách, čímž napomáhali šíření nákazy. Proto se mnohá města uchýlila k izolačním opatřením a zamezovala vstupu dalších tuláků. Výhoda měst, ke kterým se mor dostal až s větším časovým odstupem poté, co vypukl na jihu Pyrenejského poloostrova, spočívala v jejich informovanosti. Tak mohla zvýšit

množství preventivních opatření, mezi než patřilo již zmiňované omezení přistěhovalectví, zakázání či omezení trhů a obchodu celkově. V případě propuknutí moru ve městě byly nakažené domy izolovány, pokud ani to nepomohlo, došlo k izolaci celých čtvrtí. Města, jež neměla čas na přípravu, musela přistoupit k vypracování nouzového plánu, například kvůli hromadnému odklizení mrtvol a jejich odvážení mimo město, jako tomu bylo v případě Benátek. Problém spočíval i v úmrtnosti představenstva měst, která na čas dokázala úplně ochromit chod městského života. Je zřejmé, že města jako instituce naprosto selhala a jejich preventivní opatření nebyla natolik účinná, aby ochránila jejich obyvatelstvo. Otázkou je, zdali bylo v této době vůbec možné se nějak jednoznačně a efektivně před morem chránit. Vždy dokázal do města proniknout někdo nakažený a ani obchod se zbožím nemohl být definitivně zastaven. Univerzity se potýkaly s podobným problémem jako města, jelikož mortalita byla značná na straně profesorů i studentů. Morová epidemie rozvrátila mnohé rodiny a nastolila nové otázky ohledně dědictví a pozůstalostí. Mnoho chudáků se výrazně obohatilo smrtí svých bohatých, byť vzdálených příbuzných, některé rody zanikly úplně. Došlo k posílení pozice vdov, vzrostla důležitost občanských právníků a v některých oblastech, například Anglii, se zdokonalil právní řád.

Život v Evropě se výrazně ztížil pro židovskou komunitu. Křesťané je obvinili z trávení studen, čímž jim přidělili roli pronásledovaných a nežádoucích. Mnozí panovníci, i papež Klement VI., se postavili na stranu této menšiny, ale rozdmýchaný davový fanatismus se už nedařilo zastavit. Židé podstupovali četná obviňování, výslechy, museli opustit své domovy a rozmohlo se jejich upalování. Někteří z nich dali přednost sebevraždě. Situace Židů byla značně vyhrocená, ale ani jejich život před epidemií nebyl ideální. Na tematiku židovských pogromů během epidemie moru se zaměřilo mnoho dobových kronikářů, mezi nimiž bylo toto téma velmi populární.

Morová epidemie výrazně změnila ceremoniál spojený s lidským skolem, který v mnohých případech nabyl nelidského a nedůstojného charakteru. V některých jedincích smrt vyvolala takový strach, že se odmítli starat o nemocné rodinné příslušníky. Lékaři i duchovní se obávali navštěvovat nakažené domy. Hřbitovy se přeplňovaly, muselo se pohřbívat do hromadných hrobů a pohřební ceremoniál vymizel, smuteční procesí byla velkou výjimkou. Církev řešila problém s výrazným úbytkem svých členů. Některá biskupská privilegia musela být přenesena na kněze a řeholníky. Nedostatek duchovních v lidech vyvolával obavy, protože se obávali svého skonu bez posledního pomazání. Proto byla v některých oblastech povolena možnost

vyzpovídání se z hříchů před smrtí u kohokoli, kdo byl zrovna poblíž. Mor se ukázal jako velmi spravedlivá síla, jelikož neušetřil nikoho a dokázal smazat rozdíly společenských tříd. „Nová společnost“ se uchýlovala k různým extrémům, jedni upřednostňovali askezi, druzí si užívali života v radovánkách a hýření. Byli i tací, jež se snažili situaci čelit s pokorou a klidem, ale zdaleka nejúčinnější byl úprk ze zamořených oblastí na venkovská sídla. Situace, ve které se Evropané ocitli, byla velmi dramatická, a tak se nemůžeme podívat jejich značně iracionálnímu jednání. Je zřejmá paralela mezi chováním středověkého a současného člověka v případě, že dojde k nějaké závažné situaci, například epidemii.

Středověcí kronikáři nejenže s oblibou zaznamenávali židovské pogromy, ale také sílící flagelantské hnutí. Jednalo se o uskupení poutníků, kteří se snažili odčinit hříšnost společnosti a docílit tak pomnutí epidemie tím, že putovali kraji, bičovali se, zpívali prosebné písně a káli se ze svých hříchů. Z počátku získávali na oblibě a narůstaly řady jejich stoupců, ovšem když se ukázala jejich procesí jako neúčinná, stoupců začalo ubývat. Proti hnutím se postavil papež a zajistil si podporu od evropských panovníků, což mělo za následek utichnutí hnutí.

Morové epidemie se velkou měrou podepsaly na evropském hospodářství. První oblastí, do které mor zasáhl, byl obchod. Obyvatelstvo si bylo vědomo, že se mor rozšířil z lodí, jež připlouvaly do středomořských přístavů, a proto se objevily zákazy přijímat zboží z podezřelých lodí. Mor uškodil exportu anglické vlny na kontinent či dovozu obilí do některých italských měst. Poté, co se epidemie více rozšířila, byl omezen i vnitrozemní obchod. V důsledku lékařských rad se zvýšila poptávka po konkrétním zboží – bylinky, léky, určité druhy masa, těžké okenní závěsy, svíce, obilí a mnoho dalšího. U některých produktů se poptávka naopak snížila. Epidemie způsobila nedostatky u specializovaných řemeslnických oborů, například Florencie se musela potýkat s nedostatkem mincovníků.

Evropský venkov prošel zásadní proměnou. Mnohé oblasti zůstaly opuštěné, obzvláště ty s méně úrodnou půdou. Velcí pozemkoví vlastníci měli problém s dohledáním nových majitelů, a tudíž i s vybíráním poplatků. Vesničané začali ve zvýšených počtech migrovat do měst za vidinou lepšího výdělků. Z počátku byli vítáni, protože zaplnili volná místa po zemřelých, ale s pokračujícími příchody dalších jedinců vznikl nadbytek, kterého se obávaly cechy, a proto jejich příliv začaly regulovat. Některá města vybízela k osidlování venkova za různých výhodných podmínek či úlev.

Situace evropského rolníka nebyla jednotná. Jedni se potýkali s existenčními problémy a druzí si vydobyli lepší životní podmínky i mzdové ohodnocení. V prvním případě problém vznikl tím, že venkov sice ztratil početnou pracovní sílu, ale i tak jeho produkce převyšovala poptávku, jelikož i ve městech ubylo potenciálních odběratelů jejich zboží. Ceny zboží klesaly, čímž zásadně ovlivnily nezaměstnanost venkova, která se zvýšila. Mnoho zemědělců přešlo na pastevectví, které v následujících desetiletích nabylo na významu. Druhá skupina rolníků měla výhodu v tom, že jich byl nedostatek a jejich práce byla žádána. Vlastníci pozemků se obávali ztráty svých pracovníků, a proto se je na své půdě snažili udržet různými zvýhodněními. Rolníci využili svého postavení a po svých pánech požadovali vyšší mzdu, lepší stravu i bydlení, čímž se výrazně zlepšila jejich životní úroveň. Tradičně tímto odlišným vývojem vynikala Anglie, v níž často panovaly jiné podmínky než na kontinentě.

Evropskému venkovu trvalo podstatně déle vyrovnat se se změnami, jež vyvstaly po odeznění moru, než tomu bylo například u obchodu. V obou zmiňovaných oblastech došlo k ustálení poměrů s větší logikou a organizovaností, než tomu bylo v chaotickém a proměnlivém morovém období.

Cíle práce, které jsem si na začátku vytkla, považuji za splněné. Nejvíce mě oslovily změny v oblasti společenských poměrů a přeskupení lidských hodnot. Neočekávala jsem natolik zásadní zvraty a změny, které mor do této sféry lidského života přinesl. Ráda bych se k této problematice vrátila i v budoucnu. Sociální oblast mě nepřekvapila a naplnila mé předpoklady. Problematickou byla kapitola zkoumající hospodářské a ekonomické změny. Sjednotit natolik odlišný vývoj jednotlivých evropských regionů se ukázalo jako značně obtížné. Morová epidemie zasáhla do tržních mechanismů velmi deformativním a iracionálním způsobem, což, jak usuzuji, vyvolalo nejednotný ekonomický vývoj v Evropě. Značný vliv přisuzuji neexistenci jednotného, globálního a propojeného evropského trhu. Středověk se vyznačoval spíše regionálními trhy, a proto se nemohla uskutečnit jeho jednotná proměna. Tato problematika by byla vhodná k podrobnějšímu prozkoumání.

5. Seznam použité literatury a pramenů

Prameny:

1. BOCCACCIO, Giovanni. *Dekameron*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1959.
2. CHAUCER, Geoffrey. *Canterburské povídky*, Praha, Academia, 2010.
3. PETRARCA, Francesco. *Zpěvník*, Praha, Československý spisovatel, 1979.
4. MURATORI, Ludovico A. *Rerum Italicarum Scriptores*, sv. XI-XVIII., sl. 11–15, Milano 1729.

Odborné články:

1. BRIDBURY, Anthony R. The Black Death, *The Economic History Review* 26 (1973), č. 4.
2. BRIDBURY, Anthony R. Before the Black Death, *The Economic History Review* 30 (1977), č. 3.
3. DAVIS, David E. The Scarcity of Rats and the Black Death: An Ecological History, *The Journal of Interdisciplinary History* 66 (1986), č. 4.
4. MERY, Richard W. The Black Death of 1348 in Perpignan, *Speculum* 42 (1967), č. 4.
5. EPSTEIN, Stephan R. Town and Country: Economy and Institutions in Late Medieval Italy, *The Economic History Review* 46 (1993), č. 4.
6. LERNER, Robert E. The Black Death and Western European Eschatological Mentalities, *The American Historical Review* 86 (1981), č. 3.
7. THEILMANN, John – CATE, Frances. A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England, *The Journal of Interdisciplinary History* 37 (2007), č. 3.

Literatura:

1. ARIÉS, Phillipe. *Dějiny smrti: Zdivočelá smrt*, Praha, Argo, 2000.
2. ARTERA, Antonio U. – CAMPISTOL, Juan R. – ZAMORA, José M. J. – SERRANO, Carlos S. *Dějiny Španělska*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
3. BENEDICTOW, Ole J. *The Black Death 1344–1353 The Complete History*, Woodbridge, The Boydell Press, 2004.

4. BERGDOLT, Klaus. *Černá smrt v Evropě*, Praha, Vyšehrad, 2002.
5. BYRNE, Joseph P. *The Black Death*, Westport, Greenwood Publishing Group, 2004.
6. CANTOR, Norman F. *Po stopách moru – černá smrt a svět, který zrodila*, Praha, BB/art, 2001.
7. DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století I.*, Praha, Argo, 1997.
8. DELAMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14.–18. století II.*, Praha, Argo, 1999.
9. DIENZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka: Nebe, peklo, očistec ve středověku*, Praha, Vyšehrad, 2004.
10. DRŠKA, Václav – PICKOVÁ, Dana. *Dějiny středověké Evropy*, Praha, Nakladatelství Aleš Skřivan ml., 2004.
11. FAGAN, Brian M. *Malá doba ledová: jak klima formovalo dějiny v letech 1300–1850*, Praha, Academia, 2007.
12. FERRO, Marc. *Dějiny Francie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2009.
13. GOTTFRIED, Robert S. *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, New York, The Tree Press, 1983.
14. HAY, Denis. *Evropa pozdního středověku 1300–1500*, Praha, Vyšehrad, 2010.
15. HERLIHY, David. *The Black Death and the Transformation of the West*, Cambridge, Harvard University Press, 1997.
16. HORROX, Rosemary. *The Black Death*, New York, Manchester University Press, 1994.
17. CHURCHILL, Winston S. *Dějiny anglicky mluvících národů*, Praha, Český spisovatel, 1996.
18. KOVAŘÍK, Jiří. *Čas stoleté války*, Praha, Mladá fronta, 2006.
19. KUDRNA, Jaroslav. *Materiály ke středověkým dějinám: Francie, Španělsko a anglosaská Anglie*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1984.
20. KUMPERA, Jan. *Historia Mundi III. Vybrané kapitoly z dějin středověku*, Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni, 2004.
21. LAMBERT, Malcolm. *Středověká hereze*, Praha, Argo, 2000.
22. LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude. *Encyklopedie středověku*, Praha, Vyšehrad, 2008.
23. MAUROIS, André. *Dějiny Anglie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1993.
24. MAYER, Daniel. *Kapitoly z židovských dějin*, Praha, Rada židovských náboženských obcí v ČSR, 1989.

25. OHLER, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*, Jinočany, H &H, 2001.
26. PLATT, Colin. *King Death: the Black Death and its aftermath in late-medieval England*, Toronto Buffalo, University of Toronto Press, 1997.
27. PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1997.
28. RAPP, Francis. *Církev a náboženský život západu na sklonku středověku*, Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 1996.
29. WEBER, Eugen. *Apokalypsy: Proroctví, kulty a chiliastické představy v průběhu staletí*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1999.
30. WONDRÁK, Eduard. *Historie moru v českých zemích*, Praha, Triton, 1999.
31. ZIEGLER, Philip. *The Black Death*, New York, Harper Collins Publishers, 1969.

6. Resumé

The main aim of this bachelor work was to monitor the problems of Black Death in European context but I also paid attention to other plague epidemic in the 14th century. Interception of changes in social, religious and agricultural way was the most important part of this work. Introduction of modification of social relations and rearrangement of values was considered as appreciable part of this work. I worked with the secondary literature in English and Czech language and I had the opportunity to use some other sources for this bachelor work.

The work is divided into two main chapters. The first one is focused on introduction of general information about plague infection. The attention is given to expansion and origin of plague infection from the European and worldwide point of view. There are also initiated some circumstances on which was dependent the speed of disease spread and there are mentioned some dates of other plague epidemics which exploded in the second part of the 14th century. Significant part is engaged in medical nexus. It gives us information about bacteria *Yersinia pestis*, forms of plague, advice of period medicine and procedures of doctors. Finally there are introduced some precautions which were recommended as prevention.

The second chapter consists of 4 subheads. The first one is called Aspects of given period and serves as the introduction for understanding the European situation in which we are caught before and during the plague epidemic. The second subhead called Socio-cultural Aspects is focused on changes which were projected in social part of life. These are for example changes in cities and at universities. There is also mentioned situation in families which were influenced by high mortality projected in redistribution of property on the basis of inheritance. The special part deals with the situation of European Jew community. The third part is called Religion-moral Aspects. It refers to changes of psyche and morality which were produced by plague infection and the position of clergymen in given period of time. It also includes the part in which is depicted activity of Flagellant Movement. The last subhead called Agriculture-cultural Aspects gives us information about pros and cons in economic sphere and differences of cities and country.

Noticeable changes happened in the sphere of social relations and rearrangement of human values. Turnabouts and changes, which were given to the society by plague, are very important. There was disintegration of class and family system and people

behaved really irrationally in some cases. The chapter, which deals with agricultural and economic changes, was problematic because the changes were not unified. The plague epidemic stroked the market mechanism in deformational and irrational way which caused disunited economic development in Europe.